

Paradoks psychologii środowiskowej*

Daniel Stokols**

University of California, Irvine

THE PARADOX OF ENVIRONMENTAL PSYCHOLOGY

Scientific and applied contributions of environmental psychology are examined in relation to 6 trends that have occurred in this field over the past 3 decades: (a) development of novel constructs and methods for analyzing the links between environment and behavior; (b) increased emphases on cross-paradigm research; (c) transactional models of environment and behavior; and (d) group-environment relationships; (e) expanded application of environment-behavior research to community, problem solving; and (f) broadened international scope of the field. A paradoxical feature of environmental psychology is that its identity as a distinct area of study has become more diffuse and transparent, even as psychologists have become increasingly interested in „core” contextual and environmental concerns. This diffusion of scientific identity is discussed in relation to environmental psychology’s multidisciplinary and international scope and the incorporation of environmental-contextual perspectives into other areas of psychology and related disciplines. Directions for research and theory development are considered in light of several societal concerns, including global environmental change, the spread of violence at regional and international levels, impacts of new information technologies on work and family life, rising costs of health care delivery, and processes of societal aging.

Artykuł omawia teorię i praktykę psychologii środowiskowej na przestrzeni ostatnich 30 lat oraz wizję rozwoju tej dyscypliny z perspektywy 21 wieku. Psycholodzy badali wpływ środowiska na zachowanie od czasów Watsona (1913). Już przed pojawieniem się psychologii środowiskowej w połowie lat sześćdziesiątych, wielu psychologów zainteresowanych środowiskiem przeniosło

swą uwagę z molarnego środowiska fizycznego na Lewina (1936) „przestrzeń życiową” (spostrzeżenie sytuacji psychologicznej przez jednostkę), mikrośrodowiskowe bodźce percepcyjne i zachowania typu „operant” (Gibson, 1960; Skinner, 1953). Badania Barkera (1968) dotyczące ognisk aktywności (*behavior setting*), badania Halla (1966) i Sommera (1969) dotyczące terytorium i przestrzeni osobowej oraz Ittelsona, Proshanskyego, Rivlina i Winkel’a (1974) przedstawienie podstawowych zasad psychologii środowiskowej umożliwiły psychologom rozpoczęcie systematycznych studiów interakcji ludzi z ich społeczno-fizycznym otoczeniem.

Koncentracja teoretycznych oraz empirycznych programów badań w psychologii środowiskowej w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wywołała entuzjazm oraz przyczyniła się do współpracy psychologów osobowości, społecznych, rozwoju,

* Oryginalna wersja artykułu ukazała się pod tytułem: The Paradox of Environmental Psychology w: (1995) *American Psychologist*, Vol. 50, No. 10, 821-837. Copyright 1995 by the American Psychological Association. Artykuł przetłumaczony za zgodą wydawcy oraz autora. American Psychological Association nie jest odpowiedzialne za trafność tego tłumaczenia. Ani oryginał, ani niniejsze tłumaczenie nie może być powielane ani rozpowszechniane w żadnej formie (niezależnie od zastosowanej techniki reprodukcji), ani też zapisywane w bazie danych bez uprzedniej pisemnej zgody American Psychological Association.

Uwaga edytorska: Wiliam Bevan był jednym z redaktorów tego artykułu.

Uwaga autorska: Artykuł napisano na bazie wystąpienia prezentowanego na 23 Międzynarodowym Kongresie Psychologii Środowiskowej, Madrycie, Hiszpania 17-22.06.1994 r.

Dziękuję Juan Aragones, Mark Baldassare, Kristen Day, Tommy Garling, Terry Hartig, Sanjoy Mazumdar, i Karen Rook za ich mocne komentarze do pierwszej wersji tego artykułu.

** Korespondencję na temat artykułu należy kierować pod adresem: Daniel Stokols, School of Social Ecology, University of California, Irvine, CA 92717.

psychologów poznawczych i eksperymentalnych z architektami, planistami miejskimi, geografami oraz socjologami zainteresowanymi problemami urbanizacji. W latach siedemdziesiątych, przeprowadzono setki badań dotyczących zagęszczenia, przestrzeni osobowej, terytorializmu, poznania środowiska oraz stresu środowiskowego (Baum, Epstein, 1978; Cohen, 1980; Evans, 1980; Stokols, 1978). Opublikowano nowe podręczniki (Bell, Fisher, Loomis, 1978; Ittelson i in., 1974; Proshansky, Ittelson, Rivlin, 1970), serie monograficzne (Altman, Wohlwill, 1976; Baum, Singer, Valins, 1978), powstały nowe czasopisma (np. *Environment and Behavior*, *Journal and Environmental Psychology*), powstawały profesjonalne organizacje (między innymi Environmental Design Research Association, w ramach Amerykańskiego Stowarzyszenia Psychologów (APA) – Division of Population and Environmental Psychology oraz Sekcja Psychologii Środowiskowej w ramach Międzynarodowego Stowarzyszenia Psychologii Stosowanej (IAAP)). Wprowadzono również pierwsze programy studiów doktoranckich z zakresu psychologii środowiskowej na Uniwersytecie Miejskim w Nowym Jorku.

Gdy dziś spoglądamy na ówczesny rozwój dyscypliny, przychodzi na myśl oczywisty paradoks: rozwój psychologii środowiskowej na przestrzeni ostatnich lat nie następował tak gwałtownie, jak można by tego oczekiwać po intensywnym rozwoju w latach siedemdziesiątych, natomiast inne obszary badań, takich jak psychologia zdrowia, psychologia społeczna oraz neuropsychologia nieustannie się rozwijają (Boneau, 1992; Linney, 1990; Maier, Watkins, Fleshner, 1994; Mc Nally, 1992; Rappaport, 1987; Taylor, 1995). W okresie w którym istotnie liczyły się instytucjonalne oraz profesjonalne manifestacje dyscypliny (np. czasopisma, serie monograficzne, organizacje zrzeszające profesjonalistów) prowadzono jedynie kilka programów treningowych oraz specjalizacyjnych z psychologii środowiskowej w USA w latach siedemdziesiątych, oraz kilka w innych regionach świata na przestrzeni lat osiemdziesiątych. Proshansky (1990), jeden z twórców psychologii środowiskowej, przedstawił następującą ocenę dyscypliny:

„Gdy dziś spoglądam na obszar psychologii środowiskowej, koncentruję się na jej przyszłości. Nie jest tak, jak w latach sześćdziesiątych, gdy pojawił się wzrost zainteresowania łączeniem obszarów

psychologii uczenia się, społecznej, osobowości oraz poznawczej. Wzrasta liczba członków, ilość wydawnictw, wsparcie wielu organizacji dla psychologii środowiskowej, lecz nie ma wydziałów psychologii środowiskowej na wyższych uczelniach oraz, co bardzo znaczące, nie powstały interdyscyplinarne centra czy instytuty. Gdyby nie wzrost zainteresowania psychologią środowiskową w Europie oraz na innych kontynentach, to praktyków byłoby w rzeczywistości niewielu. Jedynie fakt, że w USA architekci, geografowie, projektanci oraz planiści podobnie jak psychologowie identyfikują się z psychologią środowiskową czyni ich ilość godną uwagi” (str. 28).

Również Ittelson (1995) zauważył, że tożsamość psychologii środowiskowej jako obszaru badań, staje się bardziej rozmyta niż przed kilkoma laty. Poszerzenie obszaru teorii środowiska i zachowania nie było takie, jak się tego spodziewano w latach siedemdziesiątych.

Jak można wytłumaczyć paradoks gwałtownego rozwoju psychologii środowiskowej oraz jej instytucjonalizację a jednocześnie współwystępujące zjawisko dyfuzji tożsamości? Bieżąca ocena rozwoju psychologii środowiskowej i jej przyszłych kierunków sugeruje trzy odpowiedzi na to pytanie. Po pierwsze, wysiłki służące określeniu intelektualnych konturów psychologii środowiskowej jako koherentnego obszaru są natychmiast konfrontowane z jej wielodyscyplinarną złożonością. Choć psychologię środowiskową można postrzegać jako dziedzinę badań psychologicznych (Russell, Ward, 1982) lepszą charakterystyką jest traktowanie jej jako części dziedziny wielodyscyplinarnej dotyczącej obszaru środowiska i zachowania, integrującej pojęciowe i metodologiczne perspektywy architektury, planowania miast, psychologii, antropologii, socjologii, geografii i innych dyscyplin (Altman, Christensen, 1990; Seagert, Winkel, 1990; Zube, Moore, 1991). Ta wielodyscyplinarna jakość sprzyja innowacyjności i eklektyzmowi psychologii środowiskowej, skutkuje jednak znaczną dyfuzją tożsamości obszaru jako całości. Współczesna psychologia środowiskowa nie ułatwia kategoryzacji, tak jak to ma miejsce w przypadku pojedynczego „paradygmatu” (Kuhn, 1962), „programu badań” (Lakatos, 1978), lub „tradycji badawczej” (Gholson, Barker, 1985; Laudan, 1977) i jest raczej niejednorodnym obszarem badawczym, pewną perspektywą, połączeniem odmiennych dyscyplin dzięki podobnemu spostrzeganiu relacji ludzi z

ich społeczno-fizycznym otoczeniem. Wskutek tego, terminy psychologia środowiskowa i badania środowisko – zachowanie są używane w ramach artykułu jako synonimy, wskazujące na wielodyscyplinarną orientację tego obszaru.

Po drugie, w przeciągu ostatnich trzech dziesięcioleci gwałtownie wzrósł międzynarodowy zakres psychologii środowiskowej. Teoretyczne, metodologiczne i polityczne zainteresowania psychologów środowiskowych z różnych krajów są kształtowane poprzez lokalne różnice kulturowe oraz polityczne, przez zróżnicowanie warunków geograficznych (Hagino, Mochizuki, Yamamoto, 1987; Kuller, 1987; Moore, 1987; Pol, 1993; Sanchez, Wiesenfeld, Cronick, 1987; Singh, Singh, 1991). Choć poza granicami USA badacze prowadzili liczne prace w obszarze psychologii środowiskowej, nie zostały one jednak dostrzeżone przez psychologów amerykańskich. W odróżnieniu od prac powstałych w początkowym etapie rozwoju dyscypliny, właśnie ten międzynarodowy rozwój stanowił zasadnicze źródło kontynuacji ważnych i różnorodnych badań nad środowiskiem i zachowaniem. Fakt, że nie pojawiła się główna teoria jednocząca środowisko i zachowanie wcale nie dziwi jeżeli uwzględnimy szeroki zasięg zainteresowań badawczych, ich nieodłączną wielodyscyplinarność oraz międzynarodową współpracę badaczy.

Trzecie wyjaśnienie stopnia dyfuzji tożsamości psychologii środowiskowej dotyczy faktu, że jej założenia pojęciowe oraz metodologiczne są fundamentalne dla wszystkich obszarów psychologii i pokrywają się z zainteresowaniami psychologii poznawczej, rozwojowej, społecznej, osobowości, zdrowia i społeczności lokalnych. Początkowo silna tożsamość psychologii środowiskowej, związana z posiadaniem odrębnego obszaru badawczego, od początku lat siedemdziesiątych przez kolejne 10 do 15 lat, coraz bardziej rozmywała się – z powodu asymilowania jej zainteresowań przez inne dyscypliny psychologiczne. Fowler (1990) charakteryzował psychologię jako dyscyplinę centralną (*core discipline*), dostarczającą pojęć oraz uzasadniającą funkcjonowanie innych dyscyplin. Wapner (1995) pisał z kolei, że kontekstowe zainteresowania psychologii środowiskowej dostarczyły podstaw dla integracji rozmaitych subdyscyplin psychologicznych oraz zatarły rozłam pomiędzy psychologami zorientowanymi akademicko i praktykami. Twierdził on, że centralne pojęcia i metody psychologii środowiskowej mogą służyć jako

siła dośrodkowa (*centripetal*) działająca przeciwko sile odśrodkowej (*centrifugal*) – czyli przeciwko działaniom zmierzającym w stronę specjalizacji oraz fragmentacji badań psychologicznych oraz programów studiów (Altman, 1987; Bower, 1993; Staats, 1991).

Gdy zwrócimy uwagę na znaczny wzrost zainteresowania wpływem kontekstu na zachowania (Altman, Rogoff, 1997; Bronfenbrenner, 1989; Rosnow, Georgoudi, 1986; Stokols, 1982; Wapner, 1987) oraz na zainteresowania dotyczące zachowań wobec globalnych i regionalnych problemów środowiskowych (Baum, Fleming, 1993; Cvetkovich, Earle, 1992; Gifford, 1993; Stern, 1992; Vaughan, 1993; Wandersman, Hallman, 1993), to zyskamy podstawy do antycypacji, że właściwie wszystkie obszary psychologii w nadchodzących latach staną się bardziej „środowiskowe”. Dotychczasowe interpretacje statusu psychologii środowiskowej jako obszaru nauki, prowokowały rozmaite pytania dotyczące jej ewolucji i przyszłych kierunków rozwoju. Po pierwsze, jaki jest zakres nowych pojęć i metod badawczych dostarczonych przez psychologię środowiskową w relacji do badań behawioralnych? Albo, czy psychologia środowiskowa może się rozwinąć wykorzystując już istniejące pojęcia oraz metody z obszaru „tradycyjnych” badań psychologicznych nad poznaniem, uczeniem się, rozwojem w cyklu życia, osobowością i zachowaniami społecznymi? Jeżeli nowe idee i metody badawcze emanują z tego obszaru, to pod jakim względem są one innowacyjne oraz w jakim stopniu przyspieszą naukowe zrozumienie zachowania? Być może to, co dzisiaj stanowi o zasięgu psychologii środowiskowej obejmuje raczej obszar zagadnień międzynarodowych niż jedną z teorii czy metodologii ograniczonych przez ich kulturowy i geograficzny kontekst?

Jaki jest wkład psychologii środowiskowej do analiz i rozwiązań współczesnych problemów społecznych? W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych przeprowadzono w psychologii środowiskowej szczególnie wiele badań. Dotyczyły one takich problemów, jak ubóstwo, przemoc, dyskryminacja rasowa, zagęszczenie ludności miejskiej, zanieczyszczenie powietrza, wykorzystanie zasobów naturalnych, projektowanie domów, mieszkań, biur i sal lekcyjnych. Po trzydziestu latach badań dotyczących środowiska i zachowania, staje się widoczna potrzeba zadania pytania; czy zrealizowano cele przyświecające tej działalności?

Jeżeli tak, to jaki był specyficzny wkład psychologii środowiskowej w poprawę jakości warunków środowiska oraz efektywności polityki społecznej?

Powyższe pytania służą określeniu wyznaczników rozwoju teorii, metodologii i uwarunkowań politycznych psychologii środowiskowej w minionych 30 latach. Odpowiedź na nie umożliwi nakreślenie potencjalnych kierunków przyszłego rozwoju teorii oraz badań. Obejmować one będą problemy naukowe i kwestie społeczne, które postawią ważne zadania przed psychologami środowiskowymi w przyszłości.

ROZWÓJ PSYCHOLOGII ŚRODOWISKOWEJ W LATACH 1965 – 1995

Wkład psychologii środowiskowej rozpatrzony zostanie w odniesieniu do trendów rozwoju, które pojawiły się w ciągu trzech ostatnich dziesięcioleci. Przegląd i analiza literatury od połowy lat sześćdziesiątych wskazuje na sześć głównych trendów: a) rozwój nowych metod i konstruktów służących analizie powiązań pomiędzy środowiskiem i zachowaniem; b) wzrastające znaczenie łączenia badań z wielu paradygmatów (*cross-paradigm research*); c) rozwój modeli transakcyjnych środowiska i zachowania; d) wzajemne powiązania grupy i środowiska oraz jednostki ze środowiskiem; e) rozpowszechnianie się zastosowań wyników badań środowiska i zachowania w polityce społecznej i rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnych; f) powiększanie się zakresu międzynarodowych zainteresowań psychologii środowiskowej.

Trendów tych nie należy spostrzegać jako fundamentalnych zmian orientacji, za pomocą których jedne paradygmaty albo tradycje badawcze wypierają inne (Friman, Allen, Kerwin, Larzelere, 1993; Kuhn, 1962), lecz raczej jako proces kumulacji wcześniejszych teorii i metodologii, a w niektórych przypadkach łączenia się ich z nowymi, bardziej zróżnicowanymi teoriami. Choć prowadzona dyskusja pokazuje, że rozwój zmierza w kierunku badań wieloparadygmatycznych, teorii transakcyjnych i analiz relacji grupa – środowisko, to nie znaczy, że badania prowadzone w obrębie pojedynczego paradygmatu, nietransakcyjnego oraz analiza jednostkowych interakcji z otoczeniem nie są nadal istotne i ważne. Jest raczej tak, że przytoczona zmienność

odzwierciedla wzrastającą różnorodność oraz złożoność perspektyw badawczych psychologii środowiskowej zgodnie z ich ewolucją w ciągu ostatnich kilkunastu lat.

FORMUŁOWANIE NOWYCH KONSTRUKTÓW ORAZ METOD ANALIZY ZWIĄZKÓW MIĘDZY ŚRODOWISKIEM A ZACHOWANIEM

Problemy ekologiczne i miejskie lat sześćdziesiątych wzbudziły zainteresowanie badaczy znaczeniem zachowań w środowisku fizycznym w dużej skali. Gdy psychologowie i badacze z obszarów innych dyscyplin zwrócili się ku badaniom relacji środowisko-zachowanie, napotkali zróżnicowane problemy teoretyczne oraz metodologiczne dotychczas lekceważone. Szczególnie ważne jest, że tradycyjne teorie psychologiczne nie były zainteresowane molarnym środowiskiem fizycznym i koncentrowały się na związkach między mikro poziomem bodźców i procesami intrapersonalnymi, takimi jak percepcja, poznanie, uczenie się oraz rozwój. Strategie opisu i pomiaru ekologicznego kontekstu zachowań miały dopiero powstać.

Lata siedemdziesiąte były okresem współpracy badaczy z różnych dyscyplin, służącej wypracowaniu nowych teoretycznych i metodologicznych podejść do badań środowiska i zachowania. Na poziomie teorii opisano wyraźne różnice między percepcją środowiska oraz percepcją obiektu (Ittelson, 1973) i między poznaniem podstawowym a wszechstronnym (Hart, Moore, 1973; Moore, Golledge, 1976). Te pojęcia rozszerzyły zakres badań dotyczących procesów percepcyjnych i poznawczych, związanych z dyskretnymi bodźcami lub obiektami, choć nie w relacji do środowisk fizycznych dużej skali. Ittelson pisał:

„Istnieje zasadnicza różnica między obiektem a środowiskiem. Obiekt wymaga podmiotu. Jest truizmem pytanie o to, czy para podmiot – obiekt dotyczy filozoficznej jedności, czy jest myśleniem bardziej naiwnym o obiekcie jako „rzecz” – która staje się przedmiotem psychologicznych dociekań jedynie wtedy, kiedy jest obserwowana przez podmiot. Coś może być podmiotem środowiska, ktoś może być jedynie uczestnikiem. Różnice między *self* a obiektem upadają. Otoczenie środowiskowe, jego składniki, zasoby nie mogą być izolowane oraz identyfikowane jako będące poza i niezależne od niego” (1973, str. 12-13).

Ponadto, starano się wyjaśnić złożoność interakcji ludzi z ich społeczno-fizycznym otoczeniem. Wyrażają je: a) konceptualizacje dyspozycji środowiskowych (Craik, 1976) – ludzkich skłonności do reagowania w mieście, naturze i innych rodzajach fizycznych ośrodków zachowania – zajmujące miejsce obok tradycyjnych konstruktów cech (*trait construct*) w psychologii osobowości; b) pojęcie przestrzeni bronionej (Newman, 1973) oraz klimatu społecznego (Moos, 1976), które dostarczyły teoretycznych podstaw dla pomiarów psychologicznego znaczenia środowisk mieszkalnych i instytucjonalnych; c) teoria Barkera (1968) ognisk aktywności – systematycznie porządkująca jednostki środowiskowe, występujące w specyficznym czasie i miejscu, składające się z zarówno z komponentów fizycznych oraz programów zachowań; d) Wickera, McGratha i Armstronga (1972) rozszerzenie teorii ognisk aktywności *overstaffing* oraz *understaffing*; e) Lawton'a i Nahemow'a (1973) analiza kompetencji środowiskowych osób dorosłych; f) Bronfenbrennera (1979) ekologiczna teoria rozwoju człowieka, podkreślająca znaczenie rozwoju w kontekście środowiska dużej skali (mikrosystemu, mezosystemu, exosystemu i makrosystemu); Proshansky'ego (1978) twierdzenie o tożsamości miejsca jako składnika tożsamości; h) Altmana (1975) integracyjny model przestrzennych zachowań ludzkich, obejmujący pojęcia prywatności, terytorializmu, przestrzeni personalnej oraz zagęszczenia.

Na poziomie metodologicznym wyróżniano szereg nowych strategii badań ludzkich interakcji ze społeczno-fizycznym otoczeniem. W badaniach dotyczących poznania środowiska wykorzystywano rysowanie map, techniki odnajdywania drogi oraz zadania rozpoznawania fotografii w celu pomiaru „wyobrażeniowych możliwości” (*imageability*) środowiska miejskiego (np. Lynch, 1960; Milgram, Jodlet, 1976). Stworzono listę spostrzeganych jakości środowiskowych (Craik, Zube, 1976) oraz techniki stymulacji środowiskowej (Appleyerd, Craik, 1978; McKechnie, 1977), które służyły ocenie reakcji ludzi na istniejące lub wyobrażone miejsca (np. miejsca zamieszkania, rekreacji, opieki zdrowotnej oraz środowiska pracy). Protokoły map zachowaniowych (Ittelson, Rivlin, Proshansky, 1976) oraz obserwacji miejsc zachowań (Barker, Schoggen, 1973) wykorzystano do pomiaru wzorów zachowania wewnątrz budynków, na terenie parków publicznych oraz w

ramach społeczności lokalnych. W badaniach nad zachowaniami przestrzennymi i stresem środowiskowym do pomiaru reakcji ludzi na wymagania środowiskowe wykorzystywano różne metody: obserwacje, doniesienia własne uczestników, pomiary fizjologiczne, (Altman, 1975; Cohen, 1980).

Badania psychologii środowiskowej prowadziły do tworzenia nowych pojęć oraz metod służących wyjaśnianiu związków między zachowaniem a środowiskiem. Jednakże nie wszystkie badania z tej dziedziny wspomogły rozwój nowych teorii oraz metod. Niektóre włączyły zmienną środowiska fizycznego do już istniejących teorii uczenia się, poznania, osobowości, rozwoju i zachowań społecznych. Klasycznym przykładem takiego podejścia były badania Festingera, Schachtera i Backa (1950) dotyczące wpływu efektu dystansu fizycznego i funkcjonalnego między mieszkańcami apartamentów na proces porównań społecznych, tworzenia związków przyjaźni i zmian postaw. Podobnie Glass i Singer (1972) badali behawioralne efekty ekspozycji na nieprzewidywany i niekontrolowany hałas, w skutek czego rozszerzali podstawową analizę Lazarusa (1966) dotyczącą stresu psychologicznego, (wynikającego z dostrzeżenia zagrożeń środowiskowych) do badań nad stresem miejskim.

Inne badania, zgodne z tradycyjną teorią psychologiczną, służyły analizom takich problemów społeczności, jak deficyt zasobów oraz degradacja środowiska. Na przykład Everett (1981), oraz jego współpracownicy z Pennsylvania State University, rozwijali strategię służącą modyfikowaniu zachowań podróżujących. Strategię tę stosowano do wzmacniania efektywności zachowania w rozmaitych obszarach eksperymentalnych, jak np. zwiększenie uspołecznienia wśród podróżujących autobusem, stworzenie efektywnych strategii modyfikujących wzory konsumpcji energii w gospodarstwach domowych, zagospodarowywanie i przetwórstwo odpadków (Cone, Hayes, 1980; Geller, Winett, Everett, 1982). Zachowania w środowisku wzmacniano stosując bonifikaty pieniężne, aprobatę społeczną i sprzężenia zwrotne. Przykłady te ilustrują to, co Darley i Gilbert (1985) przedstawiają jako „koncentrację na problemie a nie na teorii” (*problem-centered rather than theory-centered*) (str. 269).

Rzeczywiście rozwój naukowy psychologii środowiskowej wskazuje, że badania prowadzone w latach siedemdziesiątych dostarczyły rozmaitych narzędzi

pojęciowych oraz metodologicznych służących rozszerzeniu wiedzy psychologicznej dotyczącej interakcji ludzi ze środowiskiem. W tym samym czasie prowadzono programy badawcze, które umożliwiały bezpośrednie zastosowania już istniejących pojęć oraz metod z obszarów psychologii społecznej, osobowości, kognitywnej, uczenia się i rozwoju w badaniach środowiskowych problemów społeczności. Ten „własny” i „nowatorski” wkład psychologii środowiskowej był i będzie kontynuowany, wywierając wpływ zarówno na naukę, jak i na społeczeństwo.

WZRATAJĄCA ROLA ŁĄCZENIA BADAŃ Z OBSZARU RÓŻNYCH PARADYGMATÓW

W latach siedemdziesiątych, gdy Craik (1977) charakteryzował psychologię środowiskową jako „uwolnienie z okowów wielorakich paradygmatów naukowych”, każdy badacz podkreślał szczególnie znaczenie relacji osoba – środowisko. Badano percepcję środowiska, postawy środowiskowe, środowiskowe podejmowanie decyzji oraz analizowano manipulacje służące wsparciu pożądanego zachowań w środowisku. Łączono np. obszary badań dzięki ich skuteczności, wynikającej z ugruntowanych tradycją teorii percepcji, zmian postaw, poznania i uczenia się. Inne paradygmaty, takie jak psychologia ekologiczna i pomiary środowiskowe ewoluowały raczej dzięki nowym koncepcjom środowiska i zachowania (np. Barkera 1968 analiza ognisk zachowań; typologia McKechnie’sa 1977 dotycząca metod stymulacji środowiskowej) niż ugruntowanym teoriom psychologicznym.

Na podstawie dokonanego przez Craika (1973) przeglądu badawczych paradygmatów psychologii środowiskowej, Stokols (1978) śledził ich rozwój w ramach ośmiu podobszarów obejmujących: poznanie środowiska, postawy i ich pomiar, relację osobowość i środowisko, zachowania przestrzenne, analizę operatorów środowiskowych podtrzymujących zachowania, psychologię ekologiczną oraz stres środowiskowy. Wskazał on różne przykłady łączenia się paradygmatów – integrację pojęć oraz metod ukształtowanych w ramach dwóch lub większej liczby odmiennych dyscyplin. Na przykład, Willem’s (1974) krytykuje podejścia typu „operant” do badań nad zachowaniem i środowiskiem z perspektywy psychologii ekologicznej (np. Rogers-Warren, Warren, 1977). Holahan i Dobrowolny (1978) wykorzystali strategie map

zachowaniowych i poznawczych do badania relacji między wzorami dziennej aktywności studentów koledżu i ich umysłową mapą obszaru miasta. Hart i Moore (1973) analizowali rozwój poznania przestrzeni, łącząc teorię Piageta (1963) i Wernera (1948) z badaniami dotyczącymi map poznawczych mieszkańców miasta dostarczonych przez geografów i planistów miejskich (Downs, 1970; Lynch, 1960).

Charakterystycznym przykładem łączenia się w psychologii środowiskowej paradygmatów jest synteza dokonana przez Seagert’a i Winkel’a (1990), dotycząca adaptacji, struktury możliwości (*opportunity structure*) oraz paradygmatu społeczno-kulturowego. Wickera (1987) analiza ognisk aktywności w cyklach życia łączy aspekty konstruktów dyspozycyjnych, motywacyjnych i poznawczych z psychologią ekologiczną – paradygmatem badawczym, który poprzednio negował motywy indywidualne, wpływające na ustalanie i uczestnictwo w ekologicznych, naturalnie występujących w ośrodkach aktywności. Wohlwill i Heft (1987) przedstawili integrację perspektyw ekologicznej i poznawczej w dyskusji dotyczącej wpływu środowiska na rozwój dzieci. Garling i Evans (1991) zaprezentowali wieloparadygmatyczną perspektywę środowiskowego poznania, pomiaru i działań. Należy się spodziewać, że przyszłe badania psychologii środowiskowej ukażą znaczenie ciągłego rozwoju modeli wieloparadygmatycznych w kontekście wzrastającej liczby problemów środowiskowych, tak na poziomie regionalnym, jak i globalnym (Stern, 1992; Stokols, 1992; Zube, 1991).

ROZWÓJ TEORII SYTUACYJNYCH, INTERAKCYJNYCH ORAZ TRANSAKCYJNYCH

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wiele badań prowadzonych w psychologii środowiskowej odwoływało się do sytuacyjnych i interakcyjnych modeli zmian zachowania. Teorie sytuacyjne tłumaczyły zmiany zachowania w terminach specyficznych bodźców oraz zdarzeń pojawiających się w obrębie społecznego lub fizycznego środowiska jednostki. Na przykład, Barkera (1969) teoria ognisk aktywności podkreśla bezpośredni wpływ z poziomu grupy na uczestnictwo członków w ogniskach aktywności, a jednocześnie neguje oddziaływania między warunkami środowiska oraz czynnikami wewnątrz

osobowymi (np. introwersja *versus* ekstrawersja; Eddy, Sinnott, 1973). Z drugiej strony teorie interakcyjne uznawały łączny wpływ czynników środowiskowych i osobowościowych na zachowanie. Na przykład Argyle'a i Dean'a (1965) analiza zachowań przestrzennych podkreśla, że reakcja jednostki na inwazję przestrzeni personalnej (np. unikanie kontaktu wzrokowego czy wycofanie się z sytuacji) uzależniona jest od licznych czynników psychologicznych, takich jak jednostkowa potrzeba afiliacji oraz zażyłość z osobami, z którymi się kontaktuje.

Zarówno teorie sytuacyjne i interakcyjne są linearne lub jednokierunkowe dlatego, że przewidują zmiany zachowania jedynie na podstawie warunków środowiskowych, sytuacyjnych lub wewnątrzpsychicznych. Z kolei teorie transakcyjne podkreślają obustronną lub dwukierunkową relację ludzie – środowisko; jednostki nie tylko reagują na warunki środowiska, ale podejmują działania służące przekształceniom swego otoczenia (Altman, Rogoff, 1987; Russell, Ward, 1982; Seagert, 1987; Stokols, 1988; Wapner, 1987). Gdy nadeszły lata osiemdziesiąte w psychologii środowiskowej zwrócono baczniejszą uwagę na rozwój teorii transakcyjnych, służących lepszemu zrozumieniu złożonych współzależności między ludźmi i ich środowiskiem.

Teorie transakcyjne podkreślają jakościową współzależność między ludźmi i środowiskiem. Pojęcia tożsamości miejsca (Proshansky, Fabian, Kaminoff, 1983), zależności od miejsca (Stokols, Shumaker, 1981), indywidualno-środowiskowego dopasowania (Caplan, Harrison, 1993), symbolizmu środowiskowego (Cooper, 1974) i przestrzeni bronionej (Newman, 1973) odzwierciedlają zróżnicowane rodzaje współzależności, które ujawniają się między ludźmi i ich otoczeniem jako efekt krótkotrwałego wpływu czynników środowiskowych na zachowanie. Co więcej, kontekstowy (prze-strzenny, czasowy i społeczno-kulturowy) zakres teorii transakcyjnych jest generalnie szerszy niż jakichkolwiek analiz nie transakcyjnych (Stokols, 1987). Konceptualizacja Little'a (1983) dotycząca projektów osobowych (*personal projects*) i Buss'a i Craik'a (1983) osobowościowego modelu częstotliwości działań (*actfrequency model of personality*) wymagają sekwencyjnych (a nie epizodycznych) analiz aktywności ludzi w ramach różnorodnych środowisk jako bazy dla zrozumienia ich indywidualnych skłonności. Dzięki temu dostarczają one

dynamicznej i środowiskowej podstawy rozumienia procesów osobowościowych, nie mieszczących się w tradycyjnej teorii cech (Little, 1987).

Podobnie Wicker'a (1987) rozszerzenie Barkerowskiej (1968) teorii ognisk aktywności dostarczyło ewolucyjnego spojrzenia na miejsca związane z cyklem życia (*setting life cycles*), na cykliczność faz ich powstawania, utrzymywania się oraz zanikania. Również Canter'a i Larkina (1993) analiza seryjnych gwałtów uwidoczniła rozkład geograficzny i czasowy popełnionych przestępstw w obszarach sąsiedztwa otaczającego miejsce zamieszkania sprawcy. Te programy badawcze, odzwierciedlają wzrastające znaczenie analizy molarnej i transakcyjnej środowiska i zachowania, która powinna nasilić się w najbliższym okresie.

Jak zaznaczono wcześniej, choć kontynuuje się teorie nietransakcyjne oraz badania laboratoryjne zapewniające solidne podejścia do badań wybranych fenomenów relacji środowisko-zachowanie, to są one jednak bardziej podporządkowane projektom badań eksperymentalnych. Przykładem takich nietransakcyjnych podejść są badania laboratoryjne dotyczące zachowaniowych i zdrowotnych konsekwencji współwystępujących z „syndromem chorego budynku” (*sick building syndrome*) w środowisku pracy (Berglund, Berglund, Johansson, Lindvall, 1984; Hedge, 1989) i obszaru eksperymentalnej ewaluacji rezultatów badań medycznych dotyczących ekspozycji na działanie czynników stresu (Cohen, Tyrrell, Smith, 1991; Frankenhauser, 1980). W przyszłych badaniach psychologii eksperymentalnej należy się spodziewać, zarówno wpływu perspektyw transakcyjnych jak i nietransakcyjnych. Relatywna siła i użyteczność tych alternatywnych podejść jest uzależniona od istoty relacji środowisko – zachowanie, badanych w ramach ważnych programów badawczych (szczególnie ze względu na ich złożoność i czułość na wpływ kontekstu).

OD ANALIZ OSOBA – ZACHOWANIE DO TRANSAKCJI GRUPA – ŚRODOWISKO

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, psychologia środowiskowa koncentrowała się na jednostkowym doświadczeniu środowiska. Ówczesne badania jednostkowej percepcji środowiska, dotyczyły poznania środowiska i stresu środowiskowego (Downs, Stea, 1973; Lynch, 1960; Moore, Golledge, 1976), reakcji na zagęszczenie (Altman,

1975; Baum, Epstein, 1978; Evans, 1979; Freedman, 1975; Stokols, 1972), hałas (Glas, Singer, 1972), temperaturę otoczenia (Baron, Bell, 1976; Baron, Ransberger, 1978), zapachy (Berglund, Berglund, Lindvall, 1976), oraz inne stresory.

Wzrost znaczenia teorii transakcyjnych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, spowodował wzrost zainteresowania transakcją grupa – środowisko, czyli procesami dzięki którym zebrane jednostki, zorganizowane grupy lub inne wspólnoty, poddane są oddziaływaniom oraz wpływają, na społeczno – fizyczne *milieu* (Minami, Tanaka, 1995; Stokols, 1981; Stokols, Shumaker, 1981). To rozszerzenie zainteresowań psychologów środowiskowych na relacje grupa – środowisko oraz procesy zmian społecznych (Ahrentzen, 1990; Seagert, 1978) było zbieżne z zainteresowaniami reprezentantów innych obszarów psychologii – nawołujących do rozwijania „teorii generatywnych” służących zmianom wzorów zachowań społecznych (Gergen, 1978; Sampson, 1981); proponujących społeczny konstruktywizm w relacjach ludzie – społeczno-fizyczne *milieu* (Gergen, 1985); prezentujących feministyczną krytykę badań odrzucających kontekst (Gilligan, 1982; Riger, 1992).

W obrębie psychologii środowiskowej zwrócono większą uwagę na procesy percepcji społecznej (lub drogi dzięki którym kolektyw członków społeczności spostrzega i opisuje znaczenia własnego otoczenia). Moos (1976), posługując się terminem „klimatu społecznego”, badał grupową percepcję środowiska instytucjonalnego i organizacyjnego. Milgram i Jodelet (1976), badając mapy poznawcze mieszkańców Paryża, rozwinęli agregatowe techniki pomiaru percepcji miejsc. Wychodząc od założeń badań Lyncha (1960), które dotyczyły indywidualnych map poznawczych przestrzeni miejskiej, Milgram i Jodelet stwierdzili, że łatwość tworzenia obrazu lub zapamiętania miasta zależy raczej od społecznych niż fizycznych cech środowiska. Wyrazili to następująco „percepcja miasta jest faktem społecznym i dlatego wymaga badań zbiorowych a nie indywidualnych” (str. 108).

Psycholodzy środowiskowi zainteresowali się transakcją grupa – środowisko na poziomie sąsiedztwa. W latach osiemdziesiątych z rozmachem prowadzono różnorodne programy badawcze dotyczące uczestnictwa mieszkańców w organizacji bloku, poczucia wspólnoty, strachu przed przestępczością, oraz wpływu ruchu ulicznego na

kohezję sąsiedztwa (Altman, Wandersman, 1987; Appleyard, 1981; Brown, Werner, 1985; Holahan, Wandersman, 1987; Seagert, 1987; Taylor, Shumaker, Gottfredson, 1985; Unger, Wandersman, 1985). Odzwierciedleniem trwałości zainteresowania transakcją grupa – środowisko jest: a) rozwój skal do pomiaru poczucia wspólnotowości (Chavis, Wandersman, 1990) oraz b) badania dotyczące związku między degradacją środowiska fizycznego, nieuprzejmością (*incivilities*) w stosunkach społecznych (np. graffiti, wandalizm oraz niefunkcjonalność budynków), zdolnością mieszkańców do spostrzegania zagrożenia przestępczością a ich aktywnym zaangażowaniem w społeczność sąsiedzką (Nasar, Fisher, 1993; Perkins, Meeks, Taylor, 1992; Perkins, Wandersman, Rich & Taylor, 1993).

Wraz z wysiłkami kierowanymi ku coraz bardziej złożonym problemom środowiskowym (np. zanieczyszczenia, ograniczenia zasobów, przemoc w miastach) na poziomie regionalnym i globalnym, celem badań środowisko – zachowanie stało się poszerzenie zasięgu badań. Na przykład Stern i Gardner (1981) porównali wzory wykorzystania energii przez użytkowników w miejscu zamieszkania i w okręgach przemysłowych Stanów Zjednoczonych. Odkryli, że energia produkowana w Stanach jest wykorzystywana w znacznie większym stopniu w sektorach handlowym i przemysłowym niż na poziomie sąsiedzkim, w związku z tym sugerowali, że zachowaniowe strategie służące oszczędnemu wykorzystaniu energii w przemyśle są bardziej efektywne od strategii dotyczących obszarów mieszkalnych. Stern (1992) badał wpływ zachowań indywidualnych i zbiorowych na globalne zmiany środowiskowe (np. utrata warstwy ozonowej, globalny wzrost temperatury oraz zmniejszanie różnorodności biologicznej) i identyfikował te opcje polityki społecznej które zapobiegały zachowaniom przynoszącym szkody w środowisku.

ZASTOSOWANIA BADAŃ ŚRODOWISKA I ZACHOWANIA DLA ROZWIĄZYWANIA PROBLEMÓW SPOŁECZNOŚCI

Badania dotyczące wykorzystania oraz konserwacji energii na poziomie narodowym oraz globalnym, odzwierciedlają inny ważny kierunek w badaniach behawioralno-środowiskowych,

dotyczący zastosowań podstawowych teorii oraz badań do analiz i rozwiązywania środowiskowych problemów społeczności (Archer, Pettigrew, Aronson, 1992; Cherulnik, 1993; Kempton, Darley, Stern, 1992; Wandersman, Hallman, 1993). Na przykład, wyniki prowadzonych w latach siedemdziesiątych badań dotyczących ludzkich reakcji na zagęszczenie i stłoczenie posłużyły doskonałszemu projektowaniu środowisk mieszkalnych (Aiello, Baum, 1979). Wyniki badań dotyczących odnajdywania drogi, stresu środowiskowego, terytorializmu oraz prywatności ukierunkowały projekty środowisk mieszkalnych, pracy, opieki dziecięcej, placów zabaw oraz szkolnych (Becker, 1990; Brill, Margulis, Konar, 1984; Cooper-Marcus, Sarkissian, 1986; Moore, Hart, 1989; Moore, Lackney, 1993; Noschis, 1992; Sundstrom, 1989; Wieneman, 1986). Wyniki uzyskane drogą eksperymentalną odzwierciedlają psychologiczne i behawioralne korzyści ekspozycji na działanie naturalnego środowiska. Wykorzystano je w biurach oraz centrach opieki zdrowotnej w celu zmniejszenia działania stresu i poprawy samopoczucia użytkowników (Kaplan, 1993; Kaplan, Kaplan, 1989; Reizenstein-Carpman, Grant, Simmons, 1986; Ulrich, 1991).

Pojęcia, metody badawcze oraz odkrycia psychologii środowiskowej znajdują zastosowanie w obrębie polityki społecznej oraz planowaniu miast. Baum i Fleming (1993) rozpatrywali implikacje badań nad stresem środowiskowym i katastrofami ekologicznymi dla takich uregulowań politycznych, które umożliwiłyby społecznościom efektywne zarządzanie zagrożeniem środowiskowym. Cvetkovich i Earle (1992) opowiadają się za wprowadzeniem strategii komunikowania o ryzyku opartych na odkryciach uzyskanych w badaniach reakcji ludzi na zagrożenia środowiskowe. W zróżnicowanych sytuacjach planowania społecznego posługiwano się takimi technikami symulacji środowiskowej, które umożliwiały ocenę reakcji ludzi na potencjalne zmiany środowiska (Lawrence, 1987; Marans, Stokols, 1993). Na przykład, w Laboratorium Symulacji Środowiskowej Berkeley (Appleyard, Craik, 1978) badano – przy pomocy sterowanej komputerowo kamery teleskopowej (zapewniającej, dzięki wykorzystaniu monitora telewizyjnego i modeli obszarów miejskich w różnych skalach, realistyczną symulację wycieczki) – cechy wykorzystywane w ocenie alternatywnych stref i projektów planistycznych

San Francisco oraz Nowego Jorku (Bosselman, 1993). Na koniec warto wspomnieć o technice ewaluacji obiektów będących w trakcie eksploatacji (POE), używanej do pomiaru reakcji ludzi na nowo zaprojektowane lub odnowione budynki, parki oraz place (Carr, Francis, Rivlin, Stone, 1992; Preiser, 1989; Zeisel, 1981).

Zastosowania badań do projektowania obiektów, planowania miasta oraz polityki społecznej wskazują, że psychologia środowiskowa nadal dostarcza teorii i odkryć optymalizujących dopasowanie między psychologicznymi, zachowanymi i społeczno-kulturowymi potrzebami ludzi a projektami domów, sąsiedztwa, miejsc pracy, systemów komunikacji i transportu oraz środowiska instytucjonalnego.

POSZERZANIE ZAKRESU MIĘDZYNARODOWYCH BADAŃ PSYCHOLOGII ŚRODOWISKOWEJ

W trakcie trzech ostatnich dziesięcioleci, gwałtownie rozszerzył się międzynarodowy zakres psychologii środowiskowej (Canter, Craik, 1981; Levy-Leboyer, 1982; Pol, 1993; Stokols, Altman, 1987). Od czasu założenia Environmental Design Research Association i czasopisma *Environment and Behavior* w roku 1969, powstały profesjonalne organizacje, czasopisma naukowe oraz prowadzono akademickie programy szkoleniowe poza obszarem USA. W Europie powstało International Association for the People – Environment Studies (IAPS), w Japonii Man-Environment Relations Association (MERA), w Australii i Nowej Zelandii – People and Physical Environment Research Organization (PAPER) oraz Environmental Psychology Task Force, a w Hiszpanii – Colegio Oficial de Psicólogos. Są to tylko niektóre z organizacji powstałych w ostatnich latach.

Prócz corocznych zjazdów wyżej wymienionych organizacji, odbywają się liczne konferencje psychologii środowiskowej, takie jak: Japońsko-Amerykańskie Seminarium Środowiska i Zachowania (Hagino, Ittelson, 1980; Ittelson, Asai, Ker, 1986; Yoshiteke, Bechtel, Takahashi, Asai, 1990); Konferencja w Estonii, dotycząca Socjopsychologicznych Podstaw Projektowania Środowiska (Niit, Heidmets, Kruusvall, 1983, 1985); Europejska Konferencja Kształtowania Dużej Skali Środowiska (Dalholm, 1991); sym-

pozjum na temat Konsekwencji Zagęszczenia (Gurkaynak, Le Compte, 1979). Ponadto powstały czasopisma o międzynarodowym zasięgu, takie jak: *Journal of Environmental Psychology*; *Architecture and Behavior*; *Journal of Architectural and Planning Research*. *National Geographic Journal of India* opublikował specjalne wydanie pod tytułem *Environmental Experience and the Value of Place* (Singh, Singh, 1991). W różnych krajach prowadzono programy szkoleniowe dotyczące psychologii środowiskowej dla pracowników wyższych uczelni. Prowadzono je między innymi na University of Surrey, The Autonomous National University of Mexico, University of Madrid i University of Barcelona.

Wyżej wymienione organizacje, czasopisma i programy dla uczelni nie obejmują wszystkich przykładów profesjonalnego i naukowego rozwoju psychologii środowiskowej na świecie. Te przykłady posiadają istotne znaczenie, świadczą o wyższym poziomie międzynarodowej aktywności badaczy i odzwierciedlają zmiany pojawiające się w dziedzinie badań nad środowiskiem i zachowaniem. Pozwalają przypuszczać, że międzynarodowy rozwój psychologii środowiskowej będzie w przyszłości kontynuowany.

PRZYSZŁE KIERUNKI PSYCHOLOGII ŚRODOWISKOWEJ

W okresie trzech ostatnich dziesięcioleci psychologia środowiskowa udokumentowała znaczenie badań nad zachowaniem się w dużej skali środowiska, środowiska społeczno-fizycznego oraz wniosła znaczący wkład w rozwój pojęć oraz metod analizy transakcji ludzie – środowisko. W tym samym czasie, w różnych obszarach, efektywnie wdrażano wyniki badań interakcji środowisko – zachowanie i wykorzystywano je do rozwiązywania problemów społecznych. Osiągnięcia te stworzyły podstawy dla przyszłych badań. W następnej części omówione zostaną wybrane problemy społeczne, które wyznaczają kierunki psychologii środowiskowej w latach dziewięćdziesiątych. Następnie omówione zostaną wybrane kierunki rozwoju teorii mniej bezpośrednio połączonych z rozwiązywaniem problemów społecznych i polityki.

WSPÓŁCZESNE PROBLEMY SPOŁECZNE A WYZWANIA NAUKOWE I POLITYCZNE

Prognozy rozwoju tak zróżnicowanego obszaru jakim jest psychologia środowiskowa stanowią jedynie, w najlepszym razie, wysoce niedoskonałe próby a w najgorszym przypadku – mogą stanowić zupełnie chybione przypuszczenia. Mimo to, kontynuując analizę rozwoju psychologii środowiskowej od połowy lat sześćdziesiątych, zauważamy ciągłość zainteresowań problemami społecznymi, co dostarcza podstaw do antycypowania przynajmniej niektórych przyszłych kierunków rozwoju tej dyscypliny. Wydaje się uzasadnionym oczekiwanie, że zainteresowania naukowe oraz polityczne psychologów środowiskowych będą dotyczyć pięciu głównych obszarów problemów społecznych, które ujawniły się w ostatnich dekadach i najprawdopodobniej nasiliły się w 21 wieku: a) toksycznych zanieczyszczeń środowiska i gwałtownych, globalnych zmian ekosystemu, b) rozpowszechniania się przemocy na poziomie regionalnym i międzynarodowym, (c) wzrastającego wpływu technologii informatycznych na pracę i życie rodzinne, (d) wzrostu kosztów i dostępności opieki zdrowotnej oraz zwiększenia się znaczenia działań służących prewencji chorób i strategiom promocji zdrowia, i (e) procesu starzenia się społeczeństw w Stanach Zjednoczonych i innych regionach świata.

Psychologiczne i zachowaniowe wymiary zanieczyszczenia środowiska oraz globalnych zmian środowiskowych. Kumulacja rezultatów stosowania toksyn dotyczy rolnictwa, przemysłu oraz technologii militarnych, których rozwój w XX wieku stanowi wzrastające zagrożenie dla zdrowia populacji i całego ekosystemu. Badania geofizyczne wskazują, że globalne zmiany środowiskowe postępują w alarmująco gwałtownym tempie (Silver, DeFries, 1990). Badania ekologiczne ujawniają znaczenie związków między zachowaniami jednostek i grup w środowisku (np. zużycie energii elektrycznej i ropy naftowej, zagadnienie powtórnego wykorzystania materiałów, wysiłki służące redukowaniu zanieczyszczenia środowiska) a gwałtownym zniszczeniem warstwy ozonu, globalnym wzrostem temperatury i redukcją różnorodności biologicznej (Stern, Young, Druckman, 1992). Potencjalnie katastrofalne konsekwencje tych globalnych zmian uwypuklają

znaczenie warunków, w których jednostki i grupy podejmują decyzje oraz działania wpływające na poziom konsumpcji i zanieczyszczenia środowiska (Leaf, 1989; Stern, 1992).

Poprzednie badania psychologów środowiskowych i socjologów określały korelaty środowiskowego wspierania zachowań oraz prezentowały efektywność podjętych interwencji (np. dostarczanie członkom gospodarstw domowych comiesięcznych informacji zwrotnych, dotyczących ich wzoru konsumpcji energii; wdrażanie zespołów menedżerskich do zachęcania pracowników, by wspierali *recycling* oraz do informowania o znaczeniu ich udziału) w ramach promowania działań sprzyjających zachowaniu zasobów środowiskowych (Cone, Hayes, 1980; Dunlap, Grieneeks, Rokeach, 1983; Geller, Winett, Everett, 1982; Oskamp i in., 1991; Stern, Gardner, 1981). Niektóre badania wskazują, że ludzie są bardziej skłonni podejmować działania sprzyjające ochronie środowiska wtedy, gdy bezpośrednio i osobowo odczuwają zagrożenia związane z problemami środowiskowymi (Baldassare, Katz, 1992; Platt, 1973) i gdy potrafią określić lokalne implikacje globalnych zmian środowiskowych (Zube, 1991). Powyższe i inne podobne badania dostarczają empirycznych podstaw służących tworzeniu spójnej polityki społecznej, zorientowanej na zwolnienie tempa degradacji środowiska i promocję wyższych standardów zdrowia w populacji i w ekosystemie.

Efektywność inicjatyw chroniących regionalną i globalną jakość środowiska często była analizowana w Kanadzie, USA i w innych krajach (np. Giuliano, Hwang, Wachs, 1993; Saunders, 1990; World Resources Institute, 1994). Na przestrzeni ostatnich lat powszechne stały się szerokie koalicje społeczne, służące promocji zdrowia w populacjach. WHO sponsorowało prowadzone w różnych krajach programy wspierające rozwój „zdrowych miast” (np. Ashton, Grey, Barnard, 1986; Conner, 1994; Duhl, 1986, Goodman, Burdine, Meehan, McLeroy, 1993). Uwzględniając gwałtowność współczesnych globalnych zmian środowiska można przypuszczać, że rozwój polityki opartej na teoriach służących rozwiązaniu tych problemów oraz programy służące ocenie zdrowotnych i finansowych kosztów uczestnictwa, powinny stać się znaczącym priorytetem przyszłych badań nad środowiskiem i zachowaniem.

Zagadnienie fali przestępczości na poziomie regionalnym i międzynarodowym. W USA w latach 1981–90 wśród młodzieży poniżej 18 roku życia wzrosła niemal o 30% ilość popełnianych przestępstw kryminalnych wszystkich kategorii (np. morderstw, okrutnych zabójstw, gwałtów, napadów) (Federalne Biuro Śledcze, 1990). Zabójstwo stało się drugą z kolei przyczyną śmierci wśród dorastającej młodzieży i młodych dorosłych w USA a główną przyczyną śmierci wśród czarnej młodzieży (USDHHS, 1991). Ilość przestępstw popełnionych wobec dzieci wzrosła z 1.7 miliona w roku 1984 do 2.4 miliona w roku 1990 (Goldstein, 1995), osiągając w roku 1995 najwyższy od 40 lat poziom zabójstw dzieci poniżej czwartego roku życia (United States Advisory Board on Child Abuse and Neglect, 1995). Wzrost przemocy rasowej i etnicznej w licznych częściach świata (np. w Bośni, Rwandzie, na obszarach byłego Związku Radzieckiego, Środkowym Wschodzie oraz w miastach USA) wskazuje jak niewielki postęp uczyniono w XX wieku w zakresie zapobiegania przestępczości, terroryzmowi oraz wojnom.

Dotychczas prowadzone badania wskazywały, że środowisko fizyczne oraz społeczne może w różnorodny sposób wpływać na przejawy i zróżnicowanie przemocy. Na przykład, warunki fizyczne takie jak upał, powodują zwiększone prawdopodobieństwo eskalacji przestępczości wśród skłonnych do agresji jednostek, przez wzrost poziomu odczuwanego dyskomfortu i irytacji (Baron, Ransberger, 1978). Cechy projektów obszarów miejskich mogą sprzyjać zachowaniom agresywnym wśród pobudzonych (*already-motivated*) przestępców (Nasar, Fisher, 1993). Projekty wnętrz i aranżacji przestrzeni mieszkalnej, czasowe wzory aktywności mieszkańców, stosunki sąsiedzkie oraz lekceważenie prawa i obyczajów stanowią dyspozycje albo czynniki wzmacniające etiologię nadużyć wobec dzieci (Belsky, 1993; Holman, Stokols, 1994). Częste prezentacje epizodów agresji w mediach mogą wśród widzów osłabiać normy sprzyjające zachowaniom prospołecznym, a jednocześnie sprzyjać naśladownictwu zachowań przestępczych (*copy-cat violence*) (Goldstein, 1995; Slaby, 1992). Ponadto takie czynniki środowiska społecznego, jak historyczne wzory wywoływania konfliktów oraz sporów między grupami, które sprzyjają uczeniu się oraz zaangażowaniu, mogą zwiększać prawdopodobieństwo wystąpienia przestępczości rasowej lub etnicznej (Baldassa-

re, 1994; Merton, 1938). Ważny kierunek badań środowiskowych dotyczy integracji perspektywy teoretycznej oraz politycznej służącej modyfikacjom czynników środowiskowych zapobiegających przestępczości (USDHHS, 1993).

Przemoc międzygrupowa narastająca w USA i w innych krajach uwypukla znaczenie tworzenia dokumentacji związków istniejących między projektowaniem środowiska, planowaniem miast, wielokulturowością a spójnością społeczności (Baldassare, 1994; Vila, 1994). Ważną kwestią jest to, czy środowisko społeczne można zaprojektować tak, by zapewniało funkcjonalne i symboliczne wsparcie różnorodnym stylom życia i zróżnicowaniu tożsamości kulturowej, a jednocześnie sprzyjało zwiększeniu poczucia solidarności w obliczu zwyczajnych (albo nadzwyczajnych) wyzwań. Riger (1993) oraz Leavitt i Seagert (1990) podkreślają doniosłość wysiłków służących utrzymaniu równowagi między wzmocnieniem siły grupy, a utrzymaniem organizacji i miejsc, które są ważne z punktu widzenia dbałości o tradycję. Odpowiednie strategie realizacji tych celów będą prawdopodobnie rozwijane w przyszłych badaniach.

Wpływ zmian technologicznych na jednostki i grupy. Procesy umożliwiające ludziom tworzenie i funkcjonowanie w nowych technologiach stanowią niezbadany front przyszłego rozwoju teorii oraz badań psychologii środowiskowej (Ittelson, 1986). Innowacje technologiczne, takie jak poczta elektroniczna, faks, telefony przenośne oraz przenośne komputery, mają fundamentalny wpływ na procedury pracy, wzory komunikacji oraz zachowania (*Business Week*, 1995; Handy, Mokhtarian, 1995; Meyrowitz, 1995). Procent osób pracujących w domu, wykorzystujących telekomunikację znacznie wzrósł w latach osiemdziesiątych i spodziewany jest dalszy jego wzrost w nadchodzących latach (Rosen, Berger, 1991). Niewiele wiemy na temat wpływu telekomunikacji na efektywność organizacji oraz spójność społeczną (Bezold, Carlson, Pek, 1986; Christiansen, 1994). Na przykład, czy telekomunikacja osłabia produktywność zespołu przez redukcję ilości komunikatów „twarzą w twarz” wśród współpracowników? Czy, może, sieć komputerowa umożliwia wzmocnienie siły związków między zorganizowanymi i niezorganizowanymi grupami, traktowanymi dotychczas jako izolowane „bogate lub ubogie informacyjnie”

społeczności? Te problemy wymagają rozwiązania w przyszłych badaniach.

Z powyższych zagadnień wynika pytanie: jak, z powodu zmian procedur pracy oraz innowacji technologicznych zmieniać się będzie dynamika rodziny i metody wychowywania dzieci? Ponieważ struktura gospodarstw domowych znacznie się różnicuje (np. pojawi się rodzina samotnego rodzica pracującego w domu), a różnorodne role życiowe zostaną włączone w zakres tego samego środowiska (np. projekty domów, w których współwystąpią zarówno role pracy, jak i role wychowawcze rodziców wspierać powinny potrzebę ćwiczeń fizycznych, rekreacji i opieki nad dziećmi), potrzebne są innowacyjne strategie projektowe pozwalające mieszkańcom realizować wiele wymiarów z różnych obszarów życia (Christensen, 1994; Franck, Ahrentzen, 1989; Stokols, 1990). Rozwój kierunków służących projektowaniu dla potrzeb takich wielowymiarowych środowisk wyznacza ważny kierunek przyszłych badań.

Istotną konsekwencją urbanizacji i gwałtownego rozwoju technologii informatycznych jest przeciążenie uwagi, czyli taki stan psychologiczny w którym jednostki są przytłoczone przez ilość oraz szybkość napływu informacji, których nie mogą przetworzyć (Cohen, 1978; Glass, Singer, 1972; Milgram, 1970). Ważnym wyzwaniem stojącym wobec przyszłych badań jest identyfikacja zasobów środowiskowych i strategii zachowaniowych, które umożliwią ludziom efektywne radzenie sobie dopływem informacji i stymulacji. Niektóre rodzaje środowisk, jak środowisko naturalne albo środowisko dzikie (niezagospodarowane), posiadają zdolność zmieniania lub przywracania indywidualnych możliwości, których strata wynika z doświadczania ciągłego stresu złożoności miejskiego życia i z gwałtownych zmian technologicznych (Hartig, Mang, Evans, 1991; Kaplan, Kaplan, 1989; Kaplan, Talbot, 1983; Knopf, 1987; Korpela, 1992; Ulrich, 1983). Dotychczasowe badania nie określiły sposobów, dzięki którym procesy organizacyjne oraz społeczno-kulturowe restaurują środowisko naturalne oraz architektoniczne (Hartig, Stokols, 1994). Miejsca, w których uczestnicy doświadczają silnego wzmocnienia poczucia więzi społecznej i więzi ze środowiskiem mogą służyć odbudowie, podczas gdy te miejsca, w których ludzie czują się odseparowani od swego społecznego i fizycznego otoczenia raczej intensyfikują niż redukują stres (Stokols, 1990). W przyszłych

badaniach powinny zostać określone zdrowotne wymiary środowisk społecznych i kulturowych.

Środowiskowe strategie promocji zdrowia w społeczności. Koszty opieki zdrowotnej w Stanach Zjednoczonych wzrosły blisko dwudziestokrotnie, z ponad 42 bilionów \$ w roku 1965, do niemal 820 bilionów \$ w 1992 (Walsh & Francis, 1992). Wydatki na opiekę zdrowotną odpowiadają 6% produktu narodowego w 1996, lecz oczekuje się ich przyrostu do blisko 16% produktu narodowego w roku 1998 (O'Donnell, 1994). Ten dramatyczny wzrost narodowych kosztów opieki medycznej w ciągu ostatnich 30 lat podkreśla znaczenie tworzenia bardziej efektywnych sposobów prewencji chorób oraz strategii promocji zdrowia wspierających opiekę medyczną (Stokols, Pelletier, Fielding, 1995).

Wzrastające zainteresowanie promocją zdrowia w miejscu pracy i w obrębie społeczności może stworzyć nowe kierunki badań, łączące psychologię środowiskową i psychologię zdrowia (Quirk, Wapner, 1995). Na przykład, wysiłki poświęcone rozwinięciu całościowych metod promocji zdrowia w społeczności, mogą łączyć obszar zainteresowań psychologii zdrowia dotyczący roli czynników behawioralnych i „psychogennych” w zdrowiu i chorobie (np. osobowość i psychofizjologię) z perspektywą ekologiczną (Green, Ottoson, 1994; Moos, 1979; Stokols, 1992; Winett, King, Altman, 1989), poświęcając przy tym więcej uwagi zmiennym wywodzącym się ze środowiska (*environmental*) (np. wpływom zmiennych geograficznych, architektonicznych, technologicznych i społeczno – kulturowych na poziom zdrowia). Również strategie terapeutyczne polegające na „interwencji działaniowej” – które wymagają dobrowolności i zarazem trwałych skłonności zachowaniowych (np. powstrzymywanie się od palenia, utrzymywanie niskokalorycznej diety oraz używania pasów bezpieczeństwa) – mogą tworzyć owocne połączenia z „interwencją pasywną” – opartą na podstawach środowiskowych (Williams, 1982), wymagającą niewielkich czy żadnych wysiłków ze strony jednostek (np. instalowania nietoksycznych mebli oraz wyposażenia wspomagającego miejsce pracy).

W przyszłości teorie psychologii środowiskowej – dotyczące prywatności, stresu, odnajdywania drogi, przywiązania się do miejsca pracy oraz badania dotyczące projektowania udogodnień (*facilities*) i zarządzania – powinny odgrywać coraz

większą rolę w rozwijaniu całościowych programów promocji zdrowia w miejscu pracy (California Occupational Safety and Health Administration, 1995; Danko, Eshelman, Hedge, 1990; Green, Cargo, 1994; Ornstein 1990; Stokols, w druku). Zakres zainteresowań psychologii środowiskowej posiada istotne znaczenie tak dla obszarów niezamieszanych jak i dla rozwoju efektywnych programów promocji zdrowia. Na przykład, badania nad środowiskiem i zachowaniem proponują rozmaite strategie planowania i projektowania miast, służące udoskonaleniu jakości miejsc zamieszkania, sąsiedztwa, szkół i miejsc opieki zdrowotnej (Cooper–Marcus, Sarkissian, 1986; Moore, Lackney, 1993; Nasar, Fisher, 1993; Ulrich, 1991). Strategie planowania powinny być włączone do środowiskowych programów promocji zdrowia (Conner, 1994; Duhl, 1986).

Wpływ starzenia się społeczeństwa na projektowanie środowiska i planowanie społeczne. W roku 1900 ludzie powyżej 65 roku życia stanowili ponad 4% populacji USA. W roku 1988 proporcja ta wzrosła do 12.4%; przypuszczalnie w 2000 roku wzrośnie do 13%, by w roku 2030 osiągnąć 22%. Ten bardzo gwałtowny wzrost populacyjny jest możliwy, gdyż ludzi osiągających ponad 85 rok życia jest coraz więcej (USDHHS; 1991). W ciągu ostatnich dwóch dziesięcioleci, populacja ludzi w wieku 85 lat i starszych uległa podwojeniu. Przypuszcza się, że w roku 2010 ci 75 letni i starsi mogą stanowić więcej niż 40% populacji ludzi starych (Newman, Zais, Struyk, 1984).

Trend starzenia się społeczeństwa i fakt, że starsze osoby są bardziej obciążone przez chroniczne schorzenia i złe samopoczucie niż ludzie młodszy sprawia, że niezwykle ważne staje się projektowanie środowiska promującego zdrowie dla ludzi starszych jako kierunek przyszłych badań (Green, Ottoson, 1994; Pastalan, 1983; Verbrugge, 1990). Ponieważ ludzie starsi są bardzo podatni na nieuchronne i zarazem trwałe skutki wypadków oraz chorób, projektanci klatek schodowych powinni redukować prawdopodobieństwo wystąpienia sytuacji niebezpiecznych w miejscu zamieszkania i w budynkach różnych instytucji, a poznanie takich sytuacji powinno być ważnym celem badań (Archea, 1985). Tak więc projekty mieszkań, środowisk służących rekreacji i wypoczynkowi czy utrzymaniu sąsiedzkich grup

wsparcia powinny dostarczać efektywnych strategii wspierających stan zdrowia i samodzielne funkcjonowanie osób starszych (Parmelee, Lawton, 1990; USDHHS, 1991). Ponieważ starsze osoby spędzają więcej czasu wewnątrz domów i są bardziej podatne na dolegliwości oddechowe niż ludzie młodzi, należy rozwijać systemy wentylacji oraz stosować działania wspierające niepalenie, służące redukcji wewnętrznego zanieczyszczenia powietrza. Działania te powinny stać się bardzo istotnym narzędziem promocji lepszego samopoczucia zarówno wśród ludzi starszych i innych grup wiekowych (Green, Ottoson, 1994; Greenberg, 1986).

Każda z wyżej wymienionych kwestii społecznych stanowi bezpośrednią informację kierowaną do projektantów oraz do osób zarządzających środowiskiem. Na przykład, wysoki poziom przemocy i przestępczości w USA doprowadził do zmian wzorów projektowych najważniejszych inwestycji publicznych. W różnych stanach (Kalifornia, Connecticut, Floryda, Massachusetts, Michigan i Minnesota) duża część pieniędzy publicznych jest obecnie przeznaczana na udoskonalenie obiektów, a nie na szkolnictwo wyższe (*New York Times*, 1995). Również nowe technologie informacyjne zmieniają lokalizację i projekty obiektów środowisk mieszkalnych oraz pracy (Allen, 1977; Becker, 1990; Christensen, 1994). Oczekuje się, że proces starzenia się społeczeństw wpłynie na wyższy poziom inwestycji publicznych i prywatnych w dziedzinie budowy domów opieki, obiektów opieki zdrowotnej, miejsc rekreacji i oddzielnych wspólnot osób starszych (Marans, Hunt, Vakalo, 1984; Newman i in., 1984; Parmelee, Lawton, 1990). Te antycypowane zmiany dotyczące obszaru projektowania i konstruowania nowego środowiska, wymagają natychmiastowego wyłonienia się nowych obszarów badań stosowanych, tworzenia nowych pytań teoretycznych i kierunków badań naukowych.

KIERUNKI ROZWOJU TEORII PSYCHOLOGII ŚRODOWISKOWEJ

Dażenie do rozwiązania problemów społecznych za pomocą dyscyplin stosowanych często stymuluje rozwój nowych teorii, gdyż skonfrontuje ono badaczy z naturalną złożonością transakcji ludzie – środowisko. Na przykład, kompleksowość globalnych zmian środowiskowych, wpływ

nowych technologii, przemoc międzygrupowa, starzenie się społeczeństw skłaniają badaczy do łączenia dotychczas separowanych obszarów teorii oraz badań. W ten sposób cele wynikające z promowania zdrowotnego środowiska dla ludzi starszych stymulują powstanie nowych związków konceptualnych między psychologią środowiskową, rozwojową i zdrowia (Lawton, 1989). Podobnie rozwój programów służących stopniowej minimalizacji przemocy międzygrupowej wymaga znacznej konsolidacji projektów psychologicznych, socjologicznych i środowiskowych oraz urbanistycznej perspektywy planowania miast (Goldstein, 1995).

Jak już wspomniano, w najbliższych latach nie wyłoni się dominująca teoria środowiska i zachowania, która odpowiadałaby zróżnicowaniu istniejących patologii oraz wielodyscyplinarnym celom psychologii środowiskowej. Należy się jednak spodziewać w najbliższych latach kontynuacji skromnych prób służących konsolidacji teorii średniej rangi, dotyczących środowiska i zachowania – w różnych obszarach badań psychologicznych i na styku psychologii z dyscyplinami pokrewnymi (McNally, 1992; Merton, 1968; Wapner, 1995). W dalszej części naszkicowane zostaną wybrane dyrektywy dla przyszłego rozwoju oraz integracji teorii.

Poszerzenie współpracy między architekturą, psychologią środowiskową i projektowaniem miast. Należy się spodziewać, że badania z obszaru wielu paradygmatów, obejmujące teorie oraz metody psychologii środowiskowej i teorie z obszaru architektury, planowania oraz projektowania miast, w najbliższych latach ulegną rozpowszechnieniu. Wskazówki dla tego rodzaju badań, dotyczące rozwoju symulacji środowiskowych, programowania oraz strategii projektowych, powinny uczulać na zagadnienie zróżnicowania potrzeb jednostek oraz grup użytkowników wspólnie zamieszkujących budynki lub obszary miasta (Becker, 1990; Marans, Stokols, 1993; Mazumdar, 1992). Oczekuje się, że zwrócenie uwagi na specyficzne potrzeby jednostek oraz grup (wynikające z faz rozwojowych, rodzaju upośledzeń, stylu życia oraz płci) na etapie projektowania zwiększy starania architektów i planistów miejskich dotyczące tworzenia bardziej zrozumiałych oraz efektywnych planów miast i budynków (Altman, Churchman, 1994; Franck, Ahrentzen, 1989;

Hubbard, 1992; Michelson, 1985; Preiser, 1988; Sommer, 1983). Należy spodziewać się wzrostu zainteresowań społeczno – kulturowym aspektem środowiska i zachowania na podobnej zasadzie, jak powszechna telekomunikacja umożliwiła populacjom zamieszkującym odległe regiony bliski kontakt (Altman, Chermers, 1980; Meyrowitz, 1985; Rapoport, 1980; Seagert, Winkel, 1990).

Ekologia twórczości i rozwoju teorii. Badania środowisko – zachowanie prowadzone w różnych krajach i kulturach wskazują, że czynniki historyczne, geograficzne, socjokulturowe oraz polityczne mają wpływ na wybór zainteresowań naukowych i kierunki rozwoju teorii w obrębie danego regionu. Na przykład, badania skandynawskie podnoszą kwestię wpływu właściwości projektów wnętrz na nastrój użytkowników i zachowania społeczne (Kuller, 1987). Badania prowadzone w Japonii dokumentują wpływ cech klimatu oraz katastrof naturalnych na zachowanie i dobre samopoczucie jednostek (Hagino, Mochizuki, Yamamoto, 1987). Badacze z obszaru Ameryki Łacińskiej zwracają uwagę na zachowaniowe konsekwencje procesów społeczno – kulturowych i politycznych, takich jak ubóstwo, kolonizacja i konflikty klasowe (Sanchez, Wiesenfeld, Cronick, 1987; Wiesenfeld, 1992). Warto podkreślić, że nie prowadzi się badań porównawczych wpływów czynników geograficznych, architektonicznych i społeczno – kulturowych na rozwój oraz kreatywność teorii.

Ekologia twórczości i rozwoju teorii wskazuje na szereg zagadnień, takich jak: a) wzajemny wpływ czynników psychologicznych i sytuacyjnych na rozwój indywidualnych idei, teorii czy działalność artystyczną, b) uwarunkowania historyczne, geograficzne, społeczno – kulturowe oraz polityczne wpływające na wybór przedmiotu badań naukowych i ewolucję perspektywy teoretycznej, w obrębie odmiennych kontekstów narodowych i kulturowych. Pierwsze, dotychczas zbadane zagadnienie, dotyczyło wpływu efektu połączenia czynników psychologicznych i organizacyjnych na strategię myślenia twórczego i strategię rozwiązywania problemów (Amabile, 1984; Wicker; 1985). Mniejszą uwagę zwracano na badanie wpływu fizycznych czynników środowiskowych na wspomaganie lub ograniczanie twórczości (Clitheroe; 1995), pomimo że wyniki niektórych badań potwierdzają istnienie zwią-

ków między obniżoną stymulacją środowiskową a twórczością naukową (Suedfeld, Metcalf, Bluck, 1987). Wpływ architektury, projektowania wnętrz i obszarów naturalnych (np. lasów) na twórczość i rozwój teorii uzasadnia konieczność zwrócenia uwagi na zagadnienia te w przyszłych badaniach.

Tematem przyszłych badań pozostanie wpływ czynników ekologicznych na rozwój teorii w odmiennych regionach geograficznych i kulturowych. Na przykład, czy globalna wymiana idei możliwa dzięki internetowi może zredukować wpływ sytuacji lokalnych lub regionalnych na przyszłe teorie oraz badania? Efekty wpływu czynników technologicznych, geograficznych i kulturowych na rozwój teorii zasługują na szczegółowe badania, z powodu naukowych i praktycznych korzyści towarzyszących twórczemu myśleniu.

Rozwój teorii uwzględniających szeroki kontekst i rozwój strategii służących rozwiązywaniu problemów społeczności. Współczesne badania psychologii środowiskowej koncentrują się zarówno na analizie zachowań indywidualnych w wyróżnionych miejscach, jak i na szeroko pojętej transakcji grupa – środowisko. Dotyczy ona różnorodnych obszarów w dużych regionach geograficznych (np. sąsiedztwa i miasta) i przejawia się w długim przedziale czasu (np. podczas zmian rozwojowych i miejsc zamieszkania). Zainteresowania kontekstem w teorii psychologii środowiskowej wzrasta od lat sześćdziesiątych. W ostatnich koncepcjach dotyczących środowiska i zachowania dokonano podsumowania przestrzennych, czasowych i społeczno – kulturowych jednostek analizy (np. Altman, Rogoff, 1987; Canter, Larkin, 1993; Seagert, Winkel, 1990; Stokols, 1987). Należy spodziewać się, że będą rozwijane przez psychologów środowiskowych następujące kierunki badań: poszerzające kontekstowe odniesienia teorii i metodologii; dotyczące kształtowania zachowań zapobiegających globalnym zmianom środowiskowym; rozwijające kryteria projektowania dla odmiennych kulturowo społeczności; dotyczące efektu wpływu nowych technologii informatycznych na wzory międzynarodowej komunikacji i współpracy naukowej.

W tym samym czasie powinno uwzględniać się badania oparte na teoriach psychologii środowiskowej służące powstaniu zintegrowanych i ekspansywnych strategii interwencji lokalnej. Dotychczasowe zastosowania badań interakcji

środowisko – zachowanie, służące rozwiązywaniu problemów społecznych, stały się punktem wyjścia dla badań dotyczących specyficznych miejsc i grup mieszkańców niż zastosowań zintegrowanych metod dla badania zróżnicowanych środowisk i różnorodnych populacji. Na przykład analizy dotyczące środowiskowych potrzeb odmiennych grup wiekowych, wskazują na kierunek projektowy służący wzbogacaniu: a) dziecięcego rozwoju poznawczego w miejscu zamieszkania (Wachs, 1992); b) jakości opieki dziennej, szkolnej i jakości miejsc zabaw dla dzieci (Moore, 1986; Moore, Lackney, 1993; Noschis, 1992; Susa, Benedict, 1994); c) społecznej kohezji miejskiego sąsiedztwa (Appleyard, 1981; Newman, 1973; Perkins i in., 1993), d) komfortu oraz jakości miejsc zamieszkania (Becker, 1990; Danko i in., 1990; Sundstrom, 1986; Wieneman, 1986); e) projektowania miejsc zamieszkania dla osób starszych (Parmele, Lawton, 1990). Dotychczas nie osiągnięto połączenia szczegółowych badań miejsc i grup w całościowe ramy badawcze współzależności między różnorodnymi miejscami oraz grupami wiekowymi (Bronfenbrenner, 1979; Friedman, Wachs, w druku; Hubbard, 1992; Moen, Elder, Luscher, 1995).

Spójne podejścia do planowania oraz projektowania społecznego powinny: a) w najszerszym zakresie rozpatrywać wiekowe, rodzajowe, kulturowe i etniczne zróżnicowanie ludzkich reakcji na miejsca; b) zwracać się w stronę wzajemnych związków istniejących między różnorodnymi ogniskami aktywności (np. społeczne i przestrzenne związki między mieszkańcami, opieką dziecięcą i środowiskiem pracy) oraz (c) wdrażać różnorodne wzorce projektowe służące podnoszeniu poczucia jakości „całościowej sytuacji życia” (Magnusson, 1981) – między innymi zdrowotnej i zapewniającej stosunki sąsiedzkie oraz poczucie bycia w społeczności (Ashton, Grey, Barnard, 1986; Conner, 1994; Duhl, 1986). Konieczność rozwijania bardziej spójnych, popartych naukowymi osiągnięciami dyrektyw służących planowaniu społeczności i promocji zdrowia jest podkreślana przez niedawne gwałtowne zmiany środowiska technologicznego, społecznego i globalnego (Bezold i in., 1986; Dunlop, Kling, 1991; Stern, 1992). Tempo oraz zakres tych zmian, nagłość potrzeby rozwijania strategii pomiaru służącej zarządzaniu tymi zmianami, w zasadniczy sposób wpłynie na ukierunkowanie badań psychologii środowiskowej w najbliższych latach.

WNIOSKI

Obszar psychologii środowiskowej w ciągu ostatnich 30 lat rozwinął się głównie w dziedzinie nowych konceptualizacji transakcji ludzie – środowisko oraz w zastosowaniu pojęć badawczych, metod oraz odkryć do analizy i rozwiązywania problemów społecznych. Ponadto trendy badawcze objęły: a) przejście od paradygmatów specyficznych do badań wieloparadygmatycznych; b) wzrost znaczenia analiz transakcji zachowanie – środowisko; c) wzrost znaczenia analiz wzajemnych powiązań między grupami i ich środowiskiem; d) rozszerzenie się międzynarodowego zakresu psychologii środowiskowej.

W przyszłości psychologia środowiskowa powinna podejmować badania obejmujące analizy: a) globalnych zmian środowiskowych, b) międzygrupowej przemocy i przestępczości, c) wpływu nowych technologii informatycznych na pracę oraz życie rodzinne, d) wzrostu kosztów opieki zdrowotnej i zainteresowania środowiskowymi strategiami promocji zdrowia, e) procesów starzenia się społeczeństw. Zainteresowania społeczne powinny tworzyć nowe możliwości badawcze, oparte na wielu paradygmatach tak w obrębie psychologii, jak i między psychologią a innymi dyscyplinami kooperacyjnymi. Przykładem tych kierunków są: teoretyczne analizy indywidualnych i grupowych różnic dotyczących w reakcjach na środowisko naturalne i architektoniczne; rola czynników kulturowych, geograficznych i technologicznych w twórczości; rozwój teorii dotyczących strategii rozwiązywania problemów społecznych.

Aby umożliwić dalszy rozwój psychologii środowiskowej, według wcześniej zarysowanych kierunków, niezbędna jest jej bardziej „transparentna” tożsamość, gdyż pojęcie środowisko-zachowanie i jego metodologia włączone zostały do innych obszarów psychologii (np. klinicznej, społecznej, rozwojowej, zdrowia, społecznej i osobowości) oraz pokrewnych dyscyplin (np. architektury, zarządzania udogodnieniami, planowania miast, socjologii, geografii i służby zdrowia). Paradoksalnie brak naukowej transparentności oraz rozmycie tożsamości współwystępuje z rosnącą koncentracją zainteresowań nad istotą odniesień środowiska i kontekstu w różnych obszarach badań behawioralnych (np. Wapner, 1995). Boneau (1992) w następujący sposób komentuje znaczenie rozwoju psychologii zorientowanej na kontekst:

„nauka o poznaniu oraz neurologia i praktyka kliniczna oraz wszystkie pozostałe dyscypliny są jedynie elementami części większego obrazu. Czyż nie zawsze dążyliśmy do stworzenia nauki humanistycznej – dyscypliny zajmującej się zrozumieniem i wyjaśnieniem jednostkowego zmagania się jednostki ze społecznym, kulturowym i środowiskowym kontekstem? Należy podkreślić, że taką dyscypliną psychologia obecnie nie jest, choć taką mogłaby być”.

Powyższy przegląd trendów badawczych dotyczący zachowania i środowiska z perspektywy rozwoju, jest z pewnością niekompletny i ograniczony przez ramy odniesień geograficznych i kulturowych autora. Mimo to, podsumowanie badań i przedstawienie kierunków ich rozwoju uwypuklone w tym artykule, dostarcza przynajmniej częściowej wiedzy o dokonaniach psychologii środowiskowej i zbliżających się w 21 wieku zmianach.

Tłumaczenie: Aleksander Hauziński

LITERATURA

- Ahrentzen, S.B. (1990). Rejuvenating a field that is either „coming of age” or „aging in place”: Feminist research contributions to environmental design research. In R.I. Selby, K. H. Anthony, J. Choi, B. Orland (Red.), *Coming of age: EDRA 21/ 1990* (s. 11-18). Wygłoszono na 21 Konferencji EDRA. Oklahoma City, OK: EDRA, Inc.
- Aiello, J.R., Baum, A. (Red.). (1979). *Residential crowding and design*. New York: Plenum Press.
- Allen, T. J. (1977). *Managing the flow of technology*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Altman, I. (1975). *Environment and social behavior: Privacy, personal space, territory and crowding*. Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Altman, I., Chemers, M.M. (1980). *Culture and environment*. New York: Cambridge University Press.
- Altman, I., Christensen, K. (Red.). (1990). *Environment and behavior studies: Emergence of intellectual traditions. Human behavior and environment: Advances in theory and research* (vol. 11). New York: Plenum Press.
- Altman, I., Churchman, A. (Red.). (1994). *Women and the environment. Human behavior and environment: Advances in theory and research* (vol. 12). New York: Plenum Press.
- Altman, I., Wandersman, A. (Red.). (1987). *Neighborhood and community environments. Human behavior and environment: Advances in theory and research* (vol. 9). New York: Plenum Press.
- Altman, I., Wohlwill, J.F. (Red.). (1976). *Human behavior and environment: Advances in theory and research*. New York: Plenum Press.
- Amabile, T.M. (1984). *The social psychology of creativity*. New York: Springer - Verlag.
- Appleyard, D. (1981). *Livable streets*. Berkeley: University of California Press.
- Appleyard, D.A., Craik, K.H. (1978). The Berkeley Environmental Simulation Laboratory and its research program. *International Review of Applied Psychology*, 27, 53-55.
- Archea, J.C. (1985). Environmental factors associated with stair accidents by the elderly. *Clinics in Geriatric Medicine*, 1, 555-569.
- Archer, D., Pettigrew, T.F., Aronson, E. (1992). Making research apply: High stakes public policy in a regulatory environment. *American Psychologist*, 47, 1233-1236.
- Argyle, M., Dean, J. (1965). Eye contact, distance, and affiliation. *Sociometry*, 28, 289-304.
- Ashton, J., Grey, P., Barmard, K. (1986). Healthy cities: WHO's New Public Health Initiative. *Health Promotion*, 1, 319-324.
- Baldassare, M. (1994). Introduction. W: M. Baldassare (Red.), *The Los Angeles riots: Lessons for the urban future* (s. 1-17). Boulder, CO: Westview Press.
- Baldassare, M., Katz, C. (1992). The Personal threat of environmental problems as predictor of environmental practices. *Environment and Behavior*, 24, 602-616.
- Barker, R.G. (1968). *Ecological psychology: Concepts and methods for studying the environment of human behavior*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Baker, R.G., Gump, P.V. (1964). *Big school, small school*. Stanford: Stanford University Press.
- Barker, R.G., Schoggen, P. (1973). *Qualities of community life*. San Francisco: Jossey - Bass.
- Baron, R.A., Bell, P.A. (1976). Aggression and heat: The influence of ambient temperature, negative affect, and a cooling drink on physical aggression. *Journal of Personality and Social Psychology*, 33, 245-255.
- Baron, R.A., Ransberger, V.M. (1978). Ambient temperature and the occurrence of collective violence: The „long hot summer” revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 351-360.
- Baum, A., Epstein, Y.M. (Red.). (1978). *Human response to crowding*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Baum, A., Fleming, I. (1993). Implications of psychological research on stress and technological accidents. *American Psychologist*, 48, 665- 672.
- Baum, A., Singerr, J.E., Valins, S. (Red.). (1978). *Advances in environmental psychology: The urban environment*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Becker, F.D. (1990). *The total workplace: Facilities management and the elastic organization*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Bell, P.A., Fisher, J.D., Loomis, R.J. (1978). *Environmental psychology*. Philadelphia: W. B. Saunders.
- Belsky, J. (1993). Etiology of child maltreatment: A developmental - ecological analysis. *Psychological Bulletin*, 114, 413-434.
- Berglund, B., Berglund, U., Johansson, L., Lindvall, T. (1984). Mobile laboratory for sensory air quality studies in non - industrial environments. W: B. Berglund, T. Lindvall, J. Sundell (Red.), *Indoor air. Sensory and hyperactivity reactions to sick buildings* (vol. 3, 467-472). Stockholm: Swedish Council for Building Research.
- Berglund, B., Berglund, U., Lindvall, T. (1976). Psychological processing of odor mixtures. *Psychological Review*, 83, 432-441.

- Bezold, C., Carlson, R.J., Peck, J.C. (1986). *The future of work and health*. Dover, MA: Auburn House Publishing Company.
- Boneau, C.A. (1992). Observations on psychology's past and future. *American Psychologist*, 47, 1586-1596.
- Bosselmann, P. (1993). Dynamic simulation of urban environments. W: R. Marans, D. Stokols (Red.), *Environmental stimulation: Research and policy issues*. New York: Plenum Press.
- Bower, G.H. (1993). The fragmentation of psychology? *American Psychologist*, 48, 905-907.
- Bronfenbrenner, U. (1979). *The ecology of human development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bronfenbrenner, U. (1989). Ecological systems theory. W: R. Vasta (Red.), *Annals of child development* (vol. 6, s. 187-249). Greenwich, CT: JAI Press.
- Bown, B.B., Werner, C.M. (1985). Social cohesiveness, territoriality, and holiday decorations: The influence of cul-de-sacs. *Environment and Behavior*, 17, 539-565.
- Brunsvik, E. (1943). Organismic achievement and environmental probability. *Psychological Review*, 50, 255-272.
- Business Week*. (1995). Special report: Rethinking work. October 17, 14-93.
- Buss, D.M., Craik, K.H. (1983). The act frequency approach to personality. *Psychological Review*, 90, 105-125.
- California Occupational Safety and Health Administration. (1995). *Model injury and illness prevention program for workplace security*. Sacramento: State of California, Department of Industrial Relations, Division of Occupational Safety & Health.
- Canter, D., Craik, K.H. (1981). Environmental psychology. *Journal of Environmental Psychology*, 1, 1-11.
- Canter, D., Larkin, P. (1993). The environmental range of serial rapists. *Journal of Environmental Psychology*, 13, 63-69.
- Caplan, R.D., Harrison, R.V. (1993). Person - environment fit theory: Some history, recent developments, and future directions. *Journal of Social Issues*, 49, 253-275.
- Carr, S., Francis, M., Rivlin, L., Stone, A. (1992). *Public space*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Chavis, D.M., Wandersman, A. (1990). Sense of community in the urban environment: A catalyst for participation and community development. *American Journal of Community Psychology*, 18, 159-162.
- Chein, I. (1954). The environment as a determinant of behavior. *Journal of Social Psychology*, 39, 115-127.
- Cherulnik, P. D. (1993). *Applications of environment - behavior research: Case studies and analysis*. New York: Cambridge University Press.
- Christensen, K. (1994). Working at home: Frameworks of meaning. W: I. Altman, A. Churchman (Red.), *Women and the environment: Human behavior and environment: Advances in theory and research* (vol. 13, s. 133-166). New York: Plenum Press.
- Clitherhoe, C. (1995). Creativity in context: Defining and researching creativity from an environmental psychology perspective. W: J. Nasar, P. Grannis, K. Hanyu (Red.), *Proceedings of the Twenty - Sixth Annual Conference of the Environmental Design Research Association* (s. 163). Oklahoma City, OK: EDRA, Inc.
- Cohen, S. (1978). Environmental load and the allocation of attention. W: A. Baum, J. Singer, S. Valins (Red.), *Advances in environmental psychology: Vol. 1. The urban environment*. (s. 1-29). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Cohen, S. (1980). Aftereffects of stress on human performance and social behavior: A review of research and theory. *Psychological Bulletin*, 88, 82-108.
- Cohen, S., Tyrrell, D.A.J., Smith, A. P. (1991). Psychological stress and susceptibility to the common cold. *New England Journal of Medicine*, 325, 606-612.
- Cone, J.D., Hayes, S.C. (1980). *Environmental problems / behavioral solutions*. Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Conner, R. (1994, July 17-22). *Evaluation of the Colorado Healthy Communities Initiative*. Artykuł przedstawiono na 23 International Congress of Applied Psychology, Madrid, Spain.
- Cooper, C. (1974). The house as a symbol of the self. W: J. Lang, C. Burnette, W. Moleski, D. Vachon (Red.), *Designing for human behavior* (130-146). Stoudsburg, PA: Dowden, Hutchinson, & Ross.
- Cooper-Marcus, C., & Sarkissian, W. (1986). *Housing as if people mattered: Site design, guidelines for medium-density family housing*. Berkeley: University of California Press.
- Craik, K.H. (1973). Environmental psychology. *Annual Review of Psychology*, 24, 403 - 422.
- Craik, K.H. (1976). The personality research paradigm in environmental psychology. W: S. Wapner, S. Cohen, B. Kaplan (Red.), *Experiencing the environment* (s. 55-80). New York: Plenum Press.
- Craik, K.H. (1977). Multiple scientific paradigms in environmental psychology. *International Journal of Psychology*, 12, 26-31.
- Craik, K.H., Zube, E.H. (Red.). (1976) *Perceiving environmental quality: Research and applications*. New York: Plenum Press.
- Cvetkovich, G., Eale, T. (1992). Environmental hazards and the public. *Journal of Social Issues*, 48, 1-20.
- Dalholm, E.H. (Red.). (1991). *Full-scale modeling: Applications and development of the method*. Documentation of the 3rd Full-Scale Modelling Conference, September, 1990. Lund, Sweden: Department of Building Functions Analysis, School of Architecture, University of Lund.
- Danko, S., Eshelman, P., Hedge, A. (1990). A taxonomy of health, safety, and welfare implications of interior design decisions. *Journal of Interior Design Education and Research*, 16, 19-13.
- Darley, J.M., Gilbert, D.T. (1985). Social psychological aspects of environmental psychology. W: G. Lindzey & E. Aronson (Red.), *The handbook of social psychology* (vol. 2, 3). Reading, MA: Addison-Wesley.
- Dember, W.N. (1974). Motivation and the cognitive revolution. *American Psychologist*, 29, 161-168.
- Downs, R.M., Stea, D. (Red.). (1973). *Image & environment: Cognitive mapping and spatial behavior*. Chicago: Aldine.
- Duhl, L. (1986). The healthy city: Its functions and its future. *Health Promotion*, 1, 55-60.
- Dunlap, R.E., Grieneeks, J.K., Rokeach, M. (1983). Human values and pro-environmental behavior. W: W. D. Conn (Red.), *Energy and material resources: Attitudes, values, and public policy* (s. 145-168). Boulder, CO: Westview Press.
- Dunlop, C., Kling, R. (Red.). (1991). *Computerization and controversy: Value conflicts and social choices*. Boston: Academic Press.
- Eddy, G.L., Sinnet, E.R. (1973). Behavior setting utilization by emotionally disturbed. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 40, 210-215.

- Epstein, S. (1994). Integration of the cognitive and psychodynamic unconscious. *American Psychologist*, 49, 709-724.
- Evans, G.W. (1979). Crowding and human performance. *Journal of Applied Social Psychology*, 9, 27-46.
- Evans, G.W. (1980). Environmental cognition. *Psychological Bulletin*, 88, 259-287.
- Festinger, L., Schachter, S., Back, K. (1950). *Social pressures in informal groups*. New York: Harper.
- Finkelhor, D., Dzuiba-Leatherman, J. (1994). Victimization of children. *American Psychologist*, 49, 173-183.
- Fowler, R.D. (1990). Psychology: The core discipline. *American Psychologist*, 45, 1-6.
- Franck, K.A., Ahrentzen, S. (Red.). (1989). *New households, new housing*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Frankenhauser, M. (1980). Psychoneuroendocrine approaches to the study of stressful person environment transaction. W: H. Selye. (Red.), *Selye's guide to stress research* (s. 46-70). New York: Van Nostrand Reinhold.
- Freedman, J.L. (1975). *Crowding and behavior*. San Francisco: W. H. Freeman.
- Friedman, S.L., Wachs, T.D. (Red.). (w druku). *Measurement of environmental across the lifespan*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Friman, P.C., Allen, K.D., Kerwin, M.E., Larzelere, R. (1993). Changes in modern psychology: A citation analysis of the Kuhnian displacement thesis. *American Psychologist*, 48, 658-664.
- Garling, T., Evans, D. W. (Red.). (1991). *Environment, cognition, and action: An integrated approach*. New York: Oxford University Press.
- Geller, E.S., Winett, R.A., Everett, P.B. (1982). *Preserving the environment: New strategies for behavior change*. New York: Pergamon Press.
- Gergen, K.J. (1978). Toward generative theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 36, 1344-1360.
- Gergen, K.J. (1985). The social constructionist movement in modern psychology. *American Psychologist*, 40, 255-265.
- Gholson, B., Barker, P. (1985). Kuhn, Lakatos, and Laudan: Applications in the history of physics and psychology. *American Psychologist*, 40, 755-769.
- Gibson, J.J. (1960). The concept of the stimulus in psychology. *American Psychologist*, 15, 694-703.
- Gifford, R. (1993). Announcement: Special issue on green psychology. *Journal of Environmental Psychology*, 13, 91.
- Giligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Giuliano, G., Hwang, K., Wachs, M. (1993). Employee trip reduction in Southern California: First year results. *Transportation Research*, 27A, 125-137.
- Glass, D.C., Singer, J.E. (1972). *Urban stress*. New York: Academic Press.
- Goldstein, A.P. (1995). *The ecology of aggression*. New York: Plenum Press.
- Goodman, R.M., Burdine, J.N., Meehan, E., McLeroy, K.R. (1993). Community coalitions for health promotion. *Health Education Research: Theory and Practice*, 8, 305-448.
- Green, L.W., Cargo, M.D. (1994). *The changing context of health promotion in the workplace*. W: M. P. O'Donnell, J.S. Harris (Red.), *Health promotion in the workplace* (s. 497-524). Albany, NY: Delmar Publishers.
- Green, L.W., Ottosonn, J.M. (1994). *Community health*. St. Louis Mosby.
- Greenberg, M.R. (1986). Indoor air quality: Protecting public health through design, planning, and research. *Journal of Architectural and Planning Research*, 3, 253-261.
- Gurkaynak, M.R., LeCompte, W. (1979). *Human consequences of crowding*. New York: Plenum Press.
- Hagino, G., Ittelson, W.H. (Red.). (1980). *Interaction processes between human behavior and environment*. Tokyo: Busei Printing Company.
- Hagino, G., Mochizuki, M., Yamamoto, T. (1987). *Environmental psychology in Japan*. W: D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (vol. 2, s. 1155-1170). New York: Wiley.
- Hall, E.T. (1966). *The hidden dimension*. Garden City, NY: Doubleday.
- Handy, S.L., Mokhtarian, P.L. (1995). Planning for - Measurement and policy issues. *American Planning Association Journal*, 61, 99-111.
- Harris, P. R. (1992). *Living and working in space: Human behavior, culture, and organization*. New York: Ellis Horwood.
- Harrison, A.A., Cleawater, Y.A., McKay, C.P. (1991). *From Antarctica to outer space: Life in isolation and confinement*. New York: Springer-Verlag.
- Hart, R.A., Moore, G.T. (1973). The development of spatial cognition: A review. W: M. Downs, D. Stea (Red.), *Image and environment: Cognitive mapping and spatial behavior* (s. 246-288). Chicago: Aldine.
- Hartig, T., Mang, M., Evans, G.W. (1991). Restorative effects of natural environment experiences. *Environment and Behavior*, 23, 3-26.
- Hartig, T., Stokols, D. (1994). *Toward an ecology of stress and restoration*. Man and nature (Working Paper 54 - 1994). Humanities Research Center, Odense, Denmark.
- Hedge, A. (1989). Environmental conditions and health in offices. *International Review of Ergonomics*, 2, 87-110.
- Holahan, C.J. (1986). Environmental psychology. *Annual Review of Psychology*, 37, 381-407.
- Holahan, C.J., Wandersman, A. (1987). The community psychology perspective in environmental psychology. W: D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of Environmental Psychology*, 14, 237-252.
- Holman, E.A., Stokols, D. (1994). The environmental psychology of child sexual abuse. *Journal of Environmental Psychology*, 14, 237-252.
- Hubbard, P.J. (1992). Environment - behavior studies and city design: A new agenda for research. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 269-279.
- Ittelson, W.H. (1985). The psychology of technology. W: W.H. Ittelson., M. Asai, M. Ker (Red.), *Cross cultural research in environment and behavior* (s. 145-154). Tucson: University of Arizona Press.
- Ittelson, W.H. (1995). Interview with Bill Ittelson. *Environmental Theory Arena*, 3, 1-7.
- Ittelson, W.H., Asai, M., Ker, M. (Red.). (1986). *Cross cultural research in environment and behavior*. Tucson: University of Arizona Press.
- Ittelson, W.H., Rivlin, L.G., Proshansky, H.H. (1976). The use of behavioral maps I environmental psychology. W: H.M. Proshansky, W.H. Ittelson, G. Rivlin (Red.), *Environmental psychology: People and their physical settings* (2nd ed, s. 340-351). New York: Holt, Reinhart & Winston.
- Kaplan, R. (1993). The role of nature in the context of the workplace. *Landscape and Urban Planning*, 26, 193-201.

- Kaplan, R., Kaplan, S. (1989). *The experience of nature: A psychological perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Kaplan, S., Talbot, J.F. (1983). Psychological benefits of a wilderness experience. W: Altman, J.F. Wohlwill (Red.), *Human behavior and environment: Advances in theory and research: vol6. Behavior and the natural environment* (s. 163-203). New York: Plenum Press.
- Kates, R.W., Wohlwill, J.F. (Red.). (1966). Man's response to the physical environment [Special issue]. *Journal of Social Issues*, 22 (4).
- Kempton, W., Darley, J.M., Stern, P.C. (1992). Psychological research for the new energy problems: Strategies and opportunities. *American Psychologist*, 47, 1213-1223.
- Knopf, R. C. (1987). Human behavior, cognition, and affect in the natural environment. W: D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (vol. 1, s. 783-825). New York: Wiley.
- Koffka, J. (1935). *Principles of Gestalt psychology*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Korpela, K.M. (1992). Adolescent's favorite places and environmental self-regulation. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 249-258.
- Kuhn, T. S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kuller, R. (1987). Environmental psychology from a Swedish perspective. W: D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (vol. 2. S. 1243-1279). New York: Wiley.
- Lakatos, I. (1978). *The methodology of scientific research programmes*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Laudan, L. (1977). *Progress and its problems: Toward a theory of scientific growth*. Berkeley: University of California Press.
- Lawrence, R.J. (1987). *Housing, dwellings, and homes: Design theory, research and practice*. Chichester, England: Wiley.
- Lawton, M.P. (1989). Behavior relevant ecological factors. W: K.W. Schaie, C. Schooler (Red.), *Social structure and aging: Psychological processes* (s. 57-87). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Lawton, M.P., Nahemov, L. (1973). Ecology and the aging process. W: E. Eisdorfer & M. P. Lawton (Red.), *Psychology and adult development and aging* (s. 619-674). Washington, DC: American Psychological Association.
- Lazarus, R. (1966). *Psychological stress and the coping process*. New York: McGraw-Hill.
- Leaf, A. (1989). Potential health effects of global climatic and environmental changes. *New England Journal of Medicine*, 321, 1577-1583.
- Leavitt, J., Seagert, S. (1990). *From abandonment to hope: Community households in Harlem*. New York: Columbia University Press.
- Levy-Leboyer, C. (1982). *Psychology and environment*. Beverly Hills, CA: Sage Publications.
- Lewin, K. (1936). *Principles of topological psychology*. New York: McGraw-Hill.
- Linney, J. A. (1990). Community psychology into the 1990s: Capitalizing opportunity and promoting innovation. *American Journal of Community Psychology*, 18, 1-17.
- Little, B. (1983). Personal projects: A rationale and method for investigation. *Environment and Behavior*, 15, 273-309.
- Little, B. (1987). Personality and environment. W: D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (vol. 1. S. 205-244). New York: Wiley.
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. Cambridge: MIT Press.
- Magnysson (1981). *Toward a psychology of situations: An interactional perspective* (s. 9-32). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Maier, S.F., Watkins, L.R., Fleshner, M. (1994). Psychoneuroimmunology: The interface between behavior, brain, and immunity. *American Psychologist*, 49, 1004-1017.
- Marans, R.W., Hunt, M.E., Vakalo, K.L. (1984). Retirement communities. W: I. Altman, M.P. Lawton, J.F. Wohlwill (Red.), *Elderly people and the environment. Human behavior and environment: Advances in theory and research* (vol. 7, s. 57-93). New York: Plenum Press.
- Marans, R.W., Stokols, D. (1993). *Environmental simulation: Research and policy issues*. New York: Plenum Press.
- Margulis, S. (1995). The status of the objective built environment in environmental – psychology theory. W: J. Nasar, P. Grannis, K. Hanyu (Red.), *Proceedings of the 26th Annual Conference of the Experimental Design Research Association* (s. 9-12). Oklahoma City, OK: EDRA, Inc.
- Mazumdar, S. (1992). How programming can become counterproductive: An analysis of approaches to programming. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 65-91.
- McKechnie, G.E. (1977). Simulation techniques in environmental psychology. W: D. Stokols (Red.), *Perspectives on Environment and behavior: Theory, research, and applications* (s.169-189). New York: Plenum Press.
- McNally, R.J. (1992). Disunity in psychology: Chaos or speculation? *American Psychologist*, 47, 1054.
- Merton, R.K. (1938). Social structure and anomie. *American Sociological Review*, 3, 672-682.
- Merton, R.K. (1968). On sociological theories of the middle range. W: R.K. Merton (Red.), *Social theory and social structure* (s. 39-71). New York: The Free Press.
- Meyrowitz, J. (1985). *No sense of place: The impact of electronic media on social behavior*. New York: Oxford University Press.
- Michelson, W.H. (1985). *From sun to sun: Daily obligations and community structure in the lives and employed women and their families*. Totowa, NJ: Rowman & Allenheld.
- Milgram, S. (1970). The experience of living in cities. *Science*, 167, 1461-1468.
- Milgram, S., Jodelet, D. (1976). Psychological maps of Paris. W: H.M. Proshansky, W.H. Ittelson, L.G. Rivlin (Red.), *Environmental Psychology* (s. 104-124). New York: Holt, Reinhart & Winston.
- Minami, H., Tanaka, K. (1995). Social and environmental psychology. Transaction between physical space and group dynamic processes. *Environment and Behavior*, 27, 43-55.
- Moen, P., Elder, G., Luscher, K. (Red.) (1995). *Linking lives and context: Perspectives on the ecology of human development*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Moore, G.T. (1986). Effects of the spatial definition of behavior settings on children's behavior: A quasi-experimental field study. *Journal of Environmental Psychology*, 6, 205-233.
- Moore, G.T. (1987). Environment and behavior research in North America: History, developments, and unresolved issue. W: D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (vol. 2, s. 1359-1410). New York: Wiley.
- Moore, G.T., & Gollidge, R.G. (red.) (1976). *Environmental knowing*. Stroudsburg, PA: Dowden, Hutchinson, Ross.
- Moore, G.T., & Lackney, J.A. (1993). School design: Crisis, educational performance, and design applications. *Child*

- dren's Environments, 10, 99-112.
- Moos, R.H. (1976). *The human context: Environmental determinants of behavior*. New York: Wiley & Sons.
- Moos, R.H. (1979). Social ecological perspectives on health. W: G.C. Stone, F. Cohen., N.E. Adler (Red.), *Health psychology: A handbook* (s. 523-547). San Francisco: Josey-Bass.
- Murray, H. A. (1938). *Explorations in personality*. New York: Oxford University Press.
- Nasar, J. L., Fisher, B. (1993). „Hot Spots” of fear ad crime: A multimethod investigation. *Journal of Environmental Psychology*, 13, 187-206.
- Newman, O. (1973). *Defensible space: Crime prevention through urban design*. New York: Macmillan.
- Newman, S.J. Zais, J., Stryuk, R. (1984). Housing older America. W: I. Altman, M.P. Lawton, J.F. Wohlwill (Red.), *Elderly people and the environment. Human behavior and environment: Advances in theory and research* (vol. 7, s. 17-55). New York: Plenum Press.
- Niit, T., Heidmets, M., Kruusvall, J. (Red.). (1983). *Psychology and architecture*. Tallin, Estonia: Tallin Pedagogic Institute.
- Niit, T., Heidmets, M., Kruusvall, J. (Red.). (1985). *The soci-psychological basis of environmental design*. Tallinn, Estonia: Tallinn Pedagogic Institute.
- Noschis, K. (1992). Child's development theory and planning for neighborhood play. *Children's Environments*, 9, 3-9.
- O'Donnel, M.P. (1994). Employer's financial perspective on health promotion. W: M.P. O'Donnel, J.S. Harris (Red.), *Health promotion in the workplace* (s. 41-65). Albany, NY: Delamr.
- Ornstein, S. (1990). Linking environmental and industrial/organizational psychology. W: C.L. Cooper, I.T. Roberts (Red.), *International review of industrial and organizational psychology* (s. 195-228). Chichester, England: Wiley.
- Oskamp, S., Harrington, M.J., Edwards, T.C., Sherwood, D. L., Okuda, S. M., Swanson, D. C. (1991). Factors influencing household recycling behavior. *Environment and Behavior*, 23, 494-519.
- Parmelee, P.A., Lawton, M.P. (1990). The design of special environments for the aged. W: J. E. Birren, K. W. Schaie (Red.), *Handbook of the psychology of aging* (s. 464-488). New York: Academic Press.
- Pastalan, L.A. (1983). Environmental displacement: A literature reflecting old person-environment transaction. W: G.D. Rowles, R.J. Ohta (Red.), *Aging and milieu: Environmental perspectives on growing old* (s. 189-203). New York: Academic Press.
- Perkins, D.D., Meeks, J.W., Taylor, R.B. (1992). The physical environment of street blocks and resident perceptions of crime and disorder: Implications for theory and measurement. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 21-34.
- Perkins, D.D., Wandersman, A., Rich, R.C., Taylor, R.B. (1993). The physical environment of street crime: defensible space, territoriality, and incivilities. *Journal of Environmental Psychology*, 13, 29-49.
- Piaget, J. (1963). *The origins of intelligence in children*. New York: Norton.
- Platt, J. (1973). Social traps. *American Psychologist*, 28, 641-651.
- Pol, E. (1993). *Environmental psychology in Europe: From architectural psychology to green psychology*. Aldershot, England: Avebury Press.
- Preiser, W.F.E. (1988). A combined tactile-electronic guidance system for visually impaired persons in indoor and outdoor spaces. W: E. Chiger (Red.), *Design for disabled persons*. Tel Aviv, Israele: Freund Publishing House Ltd.
- Preiser, W.F.E. (Red.) (1989). Building evaluation. New York: Plenum Press.
- Prison-building binge in California casts shadow on higher education. (1995, Kwiecień 12). New York Times, National Section, s. 1.
- Proshansky, H. M. (1978). The city and self identity. *Environment and Behavior*, 10, 147-169.
- Proshansky, H. M. (1990). The pursuit of understanding: An intellectual history. W: I Altman, K. Christensen (Red.), *Environment and behavior studies: Emergence of intellectual traditions. Human behavior and environment: Advances in theory and research* (tom. 11, s. 9-30). New York: Plenum Press.
- Proshansky, H.M., Fabian, A.K., Kaminoff, R. (1983). Place identity: Physical world socialization on the self. *Journal of Environmental Psychology*, 3, 57-83.
- Proshansky, H.M., Ittelson, W.H., & Rivlin, L. (Red.), (1970). *Environmental psychology: People and their physical settings*. New York: Holt, Reinhart & Winston.
- Quirk, M., Wapner, S. (1995). Environmental psychology and health. *Environment and Behavior*, 27, 90-99.
- Rapaport, A. (1980). Cross-cultural aspects of environmental design. W: I. Altman, A. Rapaport, J.F. Wohlwill (Red.), *Environment and culture. Human behavior and environment: Advances in theory and research* (tom. 4. S. 7-46). New York: Plenum Press.
- Rapaport, J. (1987). Terms of empowerment/exemplars of prevention: Toward a theory for community psychology. *American Journal of Community Psychology*, 15, 1-15.
- Reizenstein-Carpman, J., Grant, M.A., Simmons, D.A. (1986). *Design that cares: Planning health facilities for patients and visitors*. Chicago: American Hospital Association.
- Riger, S. (1992). Epistemological debates, feminist voices: Science, social values and the study of women. *American Psychologist*, 47, 730-740.
- Riger, S. (1993). What's wrong with empowerment. *American Journal of Community Psychology*, 21, 279-292.
- Rogers-Warren, A., Warren, S.F. (1977). *Ecological perspectives in behavior analysis*. Baltimore: University Park Press.
- Rosen, R., Berger, L. (1991). *The healthy company: Eight strategies to develop people, productivity, and profits*. Los Angeles: J.P. Tarcher Inc.
- Rosnow, R. L., Georgoudi, M. (Red.), (1986). *Contextualism and understanding in behavioral science: Implications for research and theory*. New York: Praeger Publishers.
- Russell, J.A., Ward, L.M. (1982). Environmental psychology. *Annual Review of Psychology*, 33, 651-658.
- Saegert, S. (1987). Environmental psychology ad social change. W: D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (s. 99-128). New York: Wiley.
- Saegert, S., Winkel, G. H. (1990). Environmental psychology. *Annual Review of Psychology*, 41, 441-477.
- Sampson, E. E. (1981). Cognitive psychology as ideology. *American Psychologist*, 36, 730-743.
- Sanchez, E., Wiesenfeld, E., Cronick, K. (1987). Environmental psychology from a Latin American perspective. W: D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (tom 2., s. 1337-1357). New York: Wiley.
- Saunders, J.O. (Red.). (1990). *The legal challenge of sustainable development*. Calgary: Canadian Institute of Resources Law.
- Silver, C.S., DeFries, R.S. (1990). *One earth, one future: Our changing global environment*. Washington, DC: National

- Academy Press.
- Singh, R.L., & Singh, R. P. B. (Red.). (1991). Environmental experience and value of place [Special Issue]. *National Geographic Journal of India*, 37 (1& 2).
- Skinner, B.F. (1953). *Science and human behavior*. New York: Mcmillan.
- Slaby, R. (1992). Media influences on violence. W: American Psychological Association (Red.), *Report of the American Psychological Association Commission on Youth Violence*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Sommer, R. (1969). *Personal space: The behavioral basis of design*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Sommer, R. (1983). *Social design: Creating buildings with people in mind*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Sommer, R. (1987). Dreams, reality, and the future of environmental psychology. W: D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (Vol. 2, s. 1489-1511). New York: Wiley.
- Sperry, R.W. (1993). The impact and promise of the cognitive revolution. *American Psychologist*, 48, 878-885.
- Staats, A.W. (1991). Unified positivism and unification psychology: Fad or new field? *American Psychologist*, 46, 899-912.
- Stern, P.C. (1992). Psychological dimensions of global environmental change. *Annual Review of Psychology*, 43, 269-302.
- Stern, P.C. & Gardner, G.T. (1981). Psychological research and energy policy. *American Psychologist*, 36, 329-342.
- Stern, P.C., Young, O.R. & Druckman, D. (Red.). (1992). *Global environmental change: Understanding the human dimensions*. Washington, DC: National Academy Press.
- Stokols, D. (1972). On distinction between density and crowding: Some implications for future research. *Psychological Review*, 79, 275-277.
- Stokols, D. (1978). Environmental psychology. W: M.R. Rosenzweig, L.W. Porter (Red.), *Annual review of psychology* (tom. 29, s. 253-295). Palo Alto, CA: Annual Reviews.
- Stokols, D. (1981). Group X place transactions: Some neglected issues in psychological research on settings. W: D. Magnusson (Red.), *Toward a psychology of situations: An interactional perspective* (s. 393-415). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Stokols, D. (1982). Environmental psychology: A coming of age. W: A. Kraut (Red.), *G. Stanley Hall lectures* (tom. 2, s. 155-205). Washington, DC: American Psychological Association.
- Stokols, D. (1987). Conceptual strategies of environmental psychology. [w:] D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (s. 41-70). New York: Wiley.
- Stokols, D. (1988). Transformational processes in people-environment relations. W: J.E. McGrath (Red.), *The social psychology of time* (s. 233-252). Beverly Hills, CA: Sage.
- Stokols, D. (1990). Instrumental and spiritual views of people environment relations. *American Psychologist*, 45, 641-646.
- Stokols, D. (1992). Establishing and maintaining healthy environments: Toward a social ecology of health promotion. *American Psychologist*, 46, 6-22.
- Stokols, D. (in press). Environmental design and occupational health. W: J.M. Stellman, C. Brabant (Red.), *ILO encyclopedia of occupational health and safety*. (4th ed.). Section IV, *Psychosocial and organizational factors* (S. L. Sauter, L. Levi, Red.). Geneva, Switzerland: International Labor Office.
- Stokols, D., Altman, I. (Red.). (1987). *Handbook of environmental psychology* (t. 1 & 2). New York: Wiley.
- Stokols, D., Pelletier, K., Fielding, J.E. (1995). Integration of medical care and worksite health promotion. *Journal of American Medical Association*, 273, 1136-1142.
- Stokols, D., Shumaker, S. (1981). People in places: A transactional view of settings. W: J. Harvey (Red.), *Cognition, social behavior, and the environment* (s. 441-448). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Suedfeld, P., Metcalfe, J., Bluck, S. (1987). Enhancement of scientific creativity by flotation rest (restricted environmental stimulation technique). *Journal of Environmental Psychology*, 7, 219-231.
- Sundstrom, E. (1986). *Workplaces: The psychology of the physical environment in offices and factories*. New York: Cambridge University Press.
- Susa, A.M., Benedict, J.O. (1994). The effects of playground design on pretend play and divergent thinking. *Environment and Behavior*, 26, 560-579.
- Taylor, R.B., Shumaker, S.A., Gottfredson, S.D. (1985). Neighborhood-level links between physical features and local sentiments. Deterioration, fear of crime, and confidence. *Journal of Architectural and Planning Research*, 2, 261-275.
- Taylor, S.E. (1995). *Health psychology* (3rd ed.). New York: McGraw-Hill.
- Tolman, E.C. (1948). Cognitive maps in rats and men. *Psychological Review*, 55, 189-208.
- Ulrich, R. S. (1983). Aesthetic and affective response to natural environment, [w:] I. Altman, J.F. Wohlwill (Red.), *Behavior and the natural environment. Human behavior and environment: Advances in theory and research* (t. 6, s. 85-125). New York: Plenum Press.
- Ulrich, R.S. (1991). Effects of interior design on wellness: Theory and recent scientific research. *Journal of Health Care Interior Design*, 3, 97-109.
- Unger, D., Wandersman, A. (1985). The importance of neighbors: The social, cognitive, and affective components of neighboring. *American Journal of Community Psychology*, 13, 139-169.
- United States Advisory Board on Child Abuse and Neglect. (1995). *A nation's shame: Fatal child abuse and neglect in the United States*. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- United States Department of Health and Human Services. (1971). *Healthy People 2000: National health promotion and disease prevention objectives* (PHHS Publication nr. PHS 91-50212). Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Vaughan, E. (1993). Individual and cultural differences in adaptation to environmental risks. *American Psychologist*, 48, 673-680.
- Verbrugge, L. (1990). The iceberg of disability, [w:] M. Stahl (Red.), *The legacy of longevity* (s. 55-75). Newbury Park, CA: Sage.
- Vila, B. (1994). A geneal paradigm for understanding criminal behavior: Extending evolutionary ecological theory. *Criminology*, 32, 311-359.
- Walsh, J., Francis, S. (1992). *U.S. Industrial outlook*. Washington, DC: Health Care Financing Administration, Office of the Actuary, U.S. Department of Commerce.
- Wandersman, A. H., Hallman, W.K. (1993). Are people acting irrationally? Understanding public concerns about environmental threats. *American Psychologist*, 48, 681-686.
- Wapner, S. (1987). A holistic, developmental, systems-oriented

- ted environmental psychology: Some beginnings, [w:] D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (t. 2, s. 1433-1465). New York: Wiley.
- Wapner, S. (1995). Toward integration: Environmental psychology in relation to other subfields of psychology. *Environment and Behavior*, 27, 9-32.
- Watson, J.B. (1913). Psychology as the behaviorist views it. *Psychological Review*, 20, 159-177.
- Werner, H. (1948). *Comparative psychology of mental development*. New York: International Universities Press.
- Wicker, A.W. (1979). *An introduction to ecological psychology*. New York: Cambridge University Press.
- Wicker, A. W. (1985). Getting out of our conceptual ruts: Strategies for expanding conceptual frameworks. *American Psychologist*, 40, 1094-1103.
- Wicker, A. W. (1987). Behavior settings reconsidered: Temporal stages, resources, internal dynamics, context, [w:] D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental Psychology* (t. 1, s. 613-653). New York: Wiley.
- Wiesenfeld, E. (1992). Public housing evaluation in Venezuela: A case study. *Journal of Environmental Psychology*, 12, 213-223.
- Willems, E. P. (1974). Behavioral technology and behavioral ecology. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 7, 151-164.
- Williams, A. F. (1982). Passive and active measures for controlling disease and injury: The role of health psychologists. *Health Psychology*, 1, 399-409.
- Wineman, J. (Red.). (1986). *Behavioral issues in office design*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Winett, R.A., King, A.C., Altman, D.G. (1989). *Health psychology and public health: An integrative approach*. New York: Pergamon Press.
- Wohlwill, J.F., Heft, H. (1987). The physical environment and the development of the child, [w:] D. Stokols, I. Altman (Red.), *Handbook of environmental psychology* (t. 1, s. 281-328). New York: Wiley.
- World Resources Institute. (1994). *World resources, 1994-95*. New York: Oxford University Press.
- Yoshitake, Y., Bechtel, B., Takahashi, T., Asai, M. (Red.). (1990). *Current issues in environment-behavior research: Proceedings of the Third Japan-United States Seminar*. Tokyo: University of Tokyo Press.
- Zeisel, J. (1981). *Inquiry by design: Tools for environment-behavior research*. New York: Cambridge University Press.
- Zube, E.H. (1991). Environmental psychology, global issues, and local landscape research. *Journal of Environmental Psychology*, 11, 321-334.
- Zube, E.H., Moore, G.T. (Red.). (1991). *Advances in environment, behavior, and design (t.3)*. New York: Plenum Press.